



## Tiszaeszlár és korrobori – ma

1977-ben a Neue Zürcher Zeitungban Eva Haldimann így beszél: „A magyar alföldi falu neve, Tiszaeszlár, még ma is szimbólum, úgyszólván a magyarországi antiszemitizmus szinonimája.” 1916-ban az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében Vajda Béla losonci főrabbi pedig így: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott. A hirtelen támadt viharfellegek szétfoszlottak, a józanság diadalmaskodott, és a hazai zsidóság újra békében folytathatta munkáját az ország javáért.”

Míntha nem is ugyanarról beszélnének.

Sok oka lehet ennek, de a legfontosabb 1944 tavasza és nyara. Ugyanis 1977-ben Haldimann Éva tudja, hogy mi történt '44-ben. Tudja, hogy március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, hogy magyarok és németek április-május folyamán gettókba gyűjtötték a zsidókat, majd május közepétől június végéig a vidéki magyar zsidóság többségét deportálták Auschwitzba. Ismeri a nyomorult októberi kiugrási kísérlet utáni lidérces heteket, a nyilas hatalomátvételt, a Duna-parti sortűzeket, a halálmeneteket. Vajda Béla viszont 1916-ban el sem tudja képzelni, hogy ami huszonnyolc év múlva megtörténik majd, az megtörténhet. Ez a nyolc-tíz hónap a legfőbb oka, hogy ők ketten – és mások is – másképp néznek Tiszaeszlárra, magyarságra és magyar hazára.

Solymosi Eszter esete és a „nagy per” évei, 1882–83, egy folyamat közepe táján helyezkednek el. A folyamat a magyarság és a zsidóság egy részének – a Magyarországra telepedetteknek – közös története: pontosabban az országba érkezett zsidóság tömegeinek beolvadása a magyarságba. Még pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy a folyamat a zsidóság egy tetemes hányadának magyarrá válása. Nem egyszerű és nem fájdalommentes folyamat, így aztán a változó történelmi körülmények közt mindig több-kevesebb ellenzője akadt mind a befogadói, mind a befogadotti oldalon.

A folyamat háromszáz éve tart. Mert ugyan magyarok és zsidók legalább ezerkét-száz éve tudunk egymásról, de mi most csak az utolsó háromszáz évre koncentrálnunk. Mert a ma Magyarországon élő zsidók ősei ebben az időben érkeztek. Régebbi korok magyarországi zsidóival nincs kontinuitás, ugyanis 1700 körül, a török kiűzését követő évtizedekben, nem élt számottevő létszámú zsidó ember az országban.

### BEFOGADÓ MAGYARORSZÁG

*What next?* (Mi jöhet még?) című könyvében G. A. F. Knight azt mondja, hogy a 19. század végi kelet-európai pogromok miatt Magyarország felé zajló menekülés nyomán kialakult egy kép a zsidóságban, hogy az európai országok közül vitathatat-

lanul Magyarország az, amelyik a leginkább hajlandó befogadni a menekülőket. Knight – nem kis egyszerűsítéssel élve – azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a különben is soknemzetiségű országban talán kevésbé tűnt fel az idegen etnikum.

Ady Korrobori-cikkét sokan és sokféle elképzelés alátámasztására citálták már, nekem az ausztráliai őslakók halálos-erotikus szerelmi táncát idéző írásnak egyetlen mondata tűnik lényegesnek (akár Knight naivitásának tükrében is): „Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz.” Ady a magyarságra és a magyar zsidóságra gondol. Akár igaza van, akár nincs, ebben az írásban ez a mondat a legfontosabb, minden más csak stílus. Vegyük tudomásul mi – szkítából, hunból, avarból, kunból, törökből, svábból, örményből, ruszinból, románból, szlovákból stb. lett – magyarok, hogy zsidókból is vagyunk. Különben baj lesz.

Az 1941 decemberében megjelent *Második zsidó sárgakönyv* családott szerzője, D. Sabbatai (Dr. Szilágyi Dénes) nem kevesebbet állít, mint hogy a magyarországi zsidóság beolvadására „akkor sem került volna sor, ha hajlandók lettek volna beolvadni”, ugyanis Magyarországon „nagyobb a zsidók száma, semhogy beolvadásuk lehetséges volna”. Ő tehát szkeptikus a korrobori-táncot illetően. De nem a befogadói gesztus hiánya, hanem az országba betelepült zsidóság hatalmas száma és magas aránya miatt.

Michael K. Silber ma nem úgy látja, mint a III. zsidótörvény árnyékában élő, elkeseredett Sabbatai. „Az első világháború táján a magyar és különösen a budapesti zsidóságot a kontinens egyik legjobban asszimilálódott zsidóságának tartották – írja a jeruzsálemi történész professzor. – Az előző ötven évben a zsidók lelkesen sajátították el a magyar nyelvet, még az ortodox zsidóság széles rétegei is magyarul beszéltek (...), sokan fogadták el lelkesen a magyar nacionalizmust, míg a budapesti születésű Herzl Tivadar cionista ideológiája csak kevés követőre talált.”

Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, a zsidók törvényi egyenjogúsításának hetvenedik évfordulóján, 1938-ban is nosztalgiával emlékszik vissza a kiegyezés utáni fél évszázadra. „Jól ment a dolga az országnak. A béke boldog korszaka volt ez, a munka és az érvényesülés szabadságának korszaka.” Ugyanakkor Stern, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának vezetője, a kormánypárti zsidóságot képviselő magyar királyi udvari tanácsos természetesen tiltakozik az áprilisban beterjesztett, majd májusban kihirdetett első zsidótörvény ellen, és tiltakozása nem nélkülözi a „kötelező” irredenta és antibolsevista fordulatokat sem.

## KÖLCSÖNÖS ELFOGADÁS

Tudjuk, hogy léteztek az I. világháborús vádak: hogy a zsidók elkerülik a bevonulást, a háborún is vagyonosodni akarnak, papírtalpú bakancsot, silány ruhát gyártanak a hazájukért szenvedő és életüket áldozó magyar katonáknak. Tudjuk, hogy a vádaskodásnak volt alapja, a hadiszállítások és a korrupció szépen összefonódtak, és a megvádolt vállalkozók – ahogy Romsics Ignác is írja – „az antiszemita érzülettől

befolyásolt emberek szemében könnyen váltak a zsidóság egészének mentalitását megtestesítő, szimbolikus alakokká”. Csakhogy ott vannak a *Magyar hadviselt zsidók aranyalbumának* kezdő sorai – „magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert csak imaházainkban vagyunk külön vallásfelekezet” –, és ott vannak a hősiességért adományozott Vaskorona-rend lovagjainak nevei, és az esetekké nevei. Tudjuk azt is, hogy létezett numerus clausus, később pedig a zsidótörvények. A forrásokból mégis arra következtethetünk, hogy mindezek ellenére, még a második világháború előestéjén, sőt a háború éveiben is működött a magyar-zsidó szövetség, a kölcsönös elfogadás.

Knight 1935 és 1940 közt a budapesti Skót Misszió vezető lelkésze volt, tehát nem olvasmányokra hagyatkozik, hanem saját tapasztalatait foglalja össze, amikor így ír: „Magyarországon alig volt olyan település, ahol izraelita vallású tanulók ne lettek volna az osztályokban, és ezek a kitűnő tanuló gyerekek az iskolapadban nemigen találkoztak antiszemitizmussal. A sértő megkülönböztetéssel (...) később is inkább az érzelmeik által vezérelt félműveltek és a feltörekvő, de még nem versenyképes értelmiség körében találkoztak. A parasztok és nagypolgárok többsége jóindulatú volt és semleges érzéseket táplált irántuk.”

Knight tiszteletes különben azzal a Jane Haininggal dolgozott együtt, akit a világháló számos skót oldalán női Oskar Schindlernek neveznek, és aki nem hagyta el Budapestet 1940-ben sem, amikor a misszionáriusok eltávoztak Magyarországról. Az istápoltojaira, vagyis az itthoni (és Európa több országából ide menekült) zsidó gyerekekre gondolva mondta: „Ha szükségük volt rám a verőfényes napokon, mennyire lehet rám szükségük a sötétség napjaiban?” 1944 áprilisában a Gestapo letartóztatta, majd deportálták Auschwitzba, ahol 1944. július 17-én halt meg.

Vázsonyi Vilmos, a hasonnevű első izraelita vallású magyar miniszter unokája is az elfogadást, a szövetséget hangsúlyozza, amikor így emlékezik: „negyvennégy március 19-e, tehát a német bevonulás előtti életem mégiscsak egy kényelmes és szép élet volt, a félelmek ellenére (...), miközben a munkaszolgálatosokat már halomra gyilkolták Ukrajnában, Magyarországon zsidóellenes atrocitások még nemigen voltak. Zsidótörvények és rengeteg zsidóellenes rendelet már igen, de fizikai atrocitások még alig. A lengyel menekültek negyvenkettőben érkeztek Magyarországra a gáz elől, és tőlük van az a megdöbbenő leírás, amiben nem értik, hogy negyvenháromban itt Hosszúnappkor a Dohány utcában a fehér kesztyűs rendőrök biztosítják a közlekedést, őrzik a zsinagógát, és emberek mennek a zsinagógába nagy számban a zsidónegyedben, miközben Lengyelországban már rég gettók vannak, és tömegével gázosítják a zsidókat.”

## MI TÖRTÉNT ESZTERREL?

Azok kedvéért, ha volnának olyanok, akik nem tudják, nagyon röviden a kezdetekről. 1882. április 1-jén, nagyszombaton délben, három nappal a zsidó pészah előtt, Ti-

szaeszlár Újfaluból meszeléshez szükséges rézgálicért küldenek a távol eső, ófalui boltba egy tizennégy éves szolgálólányt, Solymosi Esztert. A boltba megérkezik, a vásárolt portékát kendőben a csuklójára kötik, s elindul haza, ahová sosem érkezik meg. Az eszlári zsidók ugyanazon a napon új saktert (metsző) választanak, vitás ügyeket éjszakába nyúlóan vitatják meg a zsinagógában. Az anya és a kislány gazdasszonya (Huri Andrásné) hiába keresik a gyermeket, így április 3-án Solymosi Jánosné bejelenti az eltűnést a községi bírónál (Farkas Gábor). Aznap még egyszer visszatér a bíróhoz, ám akkor már kifejezetten azt kéri, hogy kutassa át a zsinagógát. A bíró ezt nem teszi meg, és a falubeli keresztények is nevetségesnek tartják az ötletet...

2011-ben megjelent Eszlár-korrajzában Kövér György azt írja, hogy aki azzal a reménnyel veszi kézbe a könyvét, hogy végre megtudja, mi történt Solymosi Eszterrel, azt ki kell ábrándítania.

Valóban nem tudjuk, mi történt, csak találgatunk.

Talán valamelyik eszlári lakost – akár zsidót is – „örült nemi szenvedéllyel” verte meg az isten. Talán a modern antiszemitizmus magyarországi „apostolai”, Istóczy György és Ónody Géza tüntették el a gyermeket, hogy a zsidókra kenhessék. Az sem lehetetlen, hogy bűnözők hurcolták magukkal Zimonyba vagy Mitrovicára: a gyermekprostitúció akkor is jövedelmező iparág volt, és az említett városok az adásvételre szakosodott bűnszövetkezetek tranzitállomásai voltak. A megvádolt eszlári zsidókat védő Eötvös Károly szerint lehetett baleset, öngyilkosság, emberölés, „természetesen az is, hogy egy vagy több zsidó ölte meg s tüntette el a lánykát”. Szabolcsi Miksa riporter következtetése az volt, hogy gazdasszonya megverte, elkeseredésében a Tiszába ugrott, megfulladt, a víz elsodorta, és hetekkel később, kilométerekkel lejjebb fennakadt a part menti füzes bozótjaiban. Felmerült, hogy szeretett édesapja és bátyja halála, és többedszeri cselédsorba kényszerülése keserítette el annyira, hogy véget vetett az életének. 1930 körül Krúdy így találgat: „Voltak tanúk, akik azt mondták, hogy Ónody, aki a vérvád érdemi szerzője volt, hetekig elbújtatva tartotta a leányt, állítólag halála után. Bebizonyosodott az is, hogy a leány gazdája, Huri Andrásné leánykereskedelemmel foglalkozott, és az ő kezén tűnt el élve a kis szolgálóleány.” Komoróczy Géza így ír: „Valószínű, hogy a folyóba szédült, vagy beleölte magát. Akadt tanú, aki azt állította, hogy megesett.”

Nem állom meg, hogy Erdély Miklós 1979-ben forgatott filmes Eszlár-verzióját ne említsem. Kevesen ismerik, és nem azok miatt a felejthető poénok miatt érdekes, hogy mondjuk a vallató csendbiztost ifj. Rajk László alakítja. A rendező a legfontosabb kérdésre összpontosít, hogy miért vallott a gyermek Sarf Móric az övéire, a saját édesapjára? Erdélyi magyarázata „egyszerű”: kamaszfantáziája titokzatos tárgya volt a kis szolgálólány, és ez zavarta meg az elméjét.



## BIZONYTALANSÁG ÉS GYANAKVÁS

Ma sem tudunk semmit, csak találgatunk.

Az ügyet bizonytalanság, gyanakvás veszi körül.

Miféle bizonytalanság? – horkanhat fel az olvasó. – Miért találgatunk? Hiszen 1882-83-ban, amikor a nyomozás és a nyíregyházi per zajlott, Magyarország egy iparosodó, polgáriasodó európai állam. Rendezett városi és vármegyei törvényhatóságokkal, adófelügyelőségekkel, az elavult csendbiztosi és pandúrkarhatalom helyett frissen felállított, központilag irányított csendőrséggel. A városokban pedig a korábbi szedett-vedett városi őrségek – hajdúk, poroszlók, hadnagyok, alabárdosok, polgár-biztosok és darabontok, hegybiztosok és mezőőrök, piaci bakterek, vásárcsöszök – helyett éppen alakulóban lévő, bűnüldözésre szakosodott rendőrséggel. Ügyészi szervezettel, állami bíróságokkal.

Miről vitatkozunk százharminc éve?

Kotorjuk elő a levéltárak mélyéről a poros iratokat – nyomozati, ügyészégi és bírósági szak, vallomások, kihallgatási és tárgyalási jegyzőkönyvek, vádirat –, azokból minden kiderül.

Szép volna. De nem úgy van.

Stipta István *A tiszzaeszlári per és a korabeli büntető eljárásjog* című tanulmányában így ír: „A rekonstruálható eljárási döntések, a perszakasz fennmaradt hatósági iratai még feldolgozásra várnak, de egyszerű áttekintésük is komoly hiányérzetet kelt a vizsgálóbírói elfogulatlanság tekintetében.”

Biztosra veszem, hogy igaza van a szerzőnek. Nem is lehet másként. A rendszer is döcögött, a vizsgálóbíró sem volt elfogulatlan. Nekem mégis a „még feldolgozásra várnak” kitéltől borsózik a hátam. Az írás 2012-ben jelent meg.

Már akkor is százharminc év telt el. Majdnem száznegyven. Kire vagy mire várnak azok az iratok? Cikkek, tanulmányok, kötetek százai jelentek meg Eszlárról. Az eset nagyon is... mi a legjobb kifejezés...? érdekes? izgalmas? veszélyes? – tanulságos. Egy középkori gyökerű és karakterű babonáról, a vérvádról kell modern büntetőjogi elvek ismeretében és a modern polgári jogszolgáltatás intézményi keretében bírói ítéletet hozni. Csakhogy – mint Csemegi Károly igazságügy-minisztériumi tanácsos írja – a modernitás és szakértelem keveredett miszticizmussal, titokszerűséggel, formalizmussal és a subtilitások rendszerével. (Az eljárási szakaszok elnevezései, a vizsgálódó és vizsgált személyek jogai sem voltak pontosan körülhatárolva. Tárgyi bizonyítékok helyett terhelő tanúkat kerestek, az ártatlanság vélelme sem valósult meg: a korai eljárási szakokban olykor elvárták, hogy a vádlottak bizonyítsák ártatlanságukat.)

De akkor is! Hogy lehet az, hogy az eset iratai még feldolgozásra várnak? Mit kerülgetünk itt? Lehet, hogy a lényegről nem ír senki? A legfontosabbat mindenki elkerüli? Óvatosan, életrevalóan, diplomatikusan hallgat róla?

De miről? Mi a lényeg? Mi a legfontosabb?

Mi az, ami nem hül, ami ma is ott izzik a felszín alatt?

Sokáig azt hittem, fontos lenne tudni, mi történt Tiszaeszláron 1882. április 1-én. Mert a bizonytalanság miatt zsidók és nem zsidók is gyanakszanak. „Valami ott nem volt tiszta.” Komoróczy így foglalja össze: „Ma is sokan tartják úgy, hogy valami igazság volt a vádban, vagy legalábbis hogy az ügy nem volt – és nincs – kellőképpen tisztázva.” És hozzátesz még egy szót, ami sokféleképpen értelmezhető, de mindenféle értelmében helyénvaló. „Nyomasztó.” Eötvös szerint: „az ítéletek végeredményükben jók, indoklásuk azonban engem sohasem elégített ki.” 1901-ben pedig – a Dreyfuser kapcsán – még ezt is hozzáteszi: az eszlári ügyben „a világ megelégedett az ártatlanok megmentésével, s nem kereste tovább a bűnösök indokát...”

Kit izgatott Tiszaeszlár 1882-83-ban?

Szinte mindenkit. A fél világot.

De mi izgatta a fél világot? Mert valójában akkor is csak kevés embert érdekelt Solymosi Eszter miatt az, hogy mi történt Solymosi Eszterrel. A kérdés akkor is az volt, ami ma. Hogy Magyarország és a magyarság antiszemita-e? (Esetleg antiszemita, ráadásul középkori, babonás primitív hiedelmek közt él.) Illetve hogy a zsidóság hatalmas tőkeerejét és érdekérvényesítő képességét akár bűnösök védelmében is mozgósítja-e? Hogy a zsidóságnak szándékában áll-e Magyarországon magyar lenni, vagy a magyarságra telepedve kíván önmagának, és csakis önmagának jólétet biztosítani?

Én ma azt gondolom, jó lenne tudni, mi történt a kislánnyal. Emberségből, igazságszeretetből, kíváncsiságból. Jó lenne, de valójában nem fontos. Más a fontos.

## ELLENSZENV IGEN, ANTISZEMITIZMUS NEM

Sokan állítják, hogy a magyarság ezer éven át többé-kevésbé békében élt a zsidósággal. Gonda László először Izraelben (héberül) megjelent könyvéből (*A zsidóság Magyarországon 1526–1945*) is azt hámozza ki az olvasó, hogy Európa legtöbb országával összehasonlítva Magyarországon a honfoglalástól közel ezer esztendőn át nyugalmasabb körülmények közt éltek. A könyv hazai kiadásához írt előszavában Litván György is így beszél Magyarországról: „egy olyan országról van szó, amely a XIX. századra a közép- és kelet-európai zsidóság vándorlásának jelentős állomása, s részben végcélja lett; amely a múlt század végén – akkori határai között – közel egymillió zsidónak adott otthont; s amelynek zsidósága jelentős gazdasági és kulturális szerepet vívott ki magának”.

A történészek többsége abban is egyetért, hogy Magyarországon Tiszaeszlár előtt nem beszélhetünk antiszemitizmusról. Ellenszenv létezett, ahogy működött az idegenkedés más anyanyelvűektől és felekezetűektől is. De ez nem antiszemitizmus volt, hanem ellenszenv és idegenkedés, amit erősített a verseny, a konkurenciaharc feszültsége, mely már a 19. század elejétől gyűlt az emberekben. A verseny, amiben az idegen zsidó veszélyes ellenfélnek bizonyult. A jobbágyfelszabadítás megrendítette a magyar birtokos osztályt, dobra kerültek az „ősi” nemesi birtokok, de a volt jobbágy is elégedetlenkedett, hiszen képtelen volt a kor színvonalán álló gazdálkodásra. Az 1867

utáni Magyarország liberális kormányszata támogatta a zsidókat, mert szüksége volt rájuk – a kapcsolataikra, a tőkájükre, a tapasztalataikra –, de a tönkrement nemest sem akarta sorsára hagyni: egész tömegeit mentette át a hatalmasra duzzadt államapparátusba, a rendőrség, csendőrség, katonaság tisztikarába. A folyamat jól ismert: a magyar nemes fuldoklott, a nincstelenné lett paraszti tömegek egy részét beszíptantotta a fejlődő gyáripar, de az 1880-as évek kezdetére már hatalmassá duzzadt az emberfölösleg: milliók tántorogtak ki Amerikába.

És közben a zsidók (bizonyos rétegei) látványosan gazdagodtak. Ők voltak a legnagyobb terménykereskedők, ők birtokolták a legnagyobb kereskedőházakat és pénzüintézeteket. Gyárakat gründoltak, gyermekeiket értelmiségi pályára, ügyvédnek, orvosnak, patikáriusnak küldték. Tulajdonképpen az lett volna különös, ha a zsidóság (tehető, szorgalmas, vállalkozó szellemű rétegeinek) feltűnő eredményessége senkinek sem szúrt volna szemet.

Ugye, nem is olyan nehéz elképzelni az akkori feszültséget?

Gondoljanak arra, hogy a 19. század közepétől egy hagyományos magyar világ volt pusztulóban, melynek elvesztése sokak számára rettentő érzelmi megrázkódtatást jelentett.

Persze, hogy mindez feszültséget gerjesztett. A baj nem is a kihívásban volt, hanem a rá adható válaszok egyikében.

Az egyik válasz ugyanis az antiszemita válasz: „Minden baj okozója a vérszívó, nemzetrontó zsidó.”

A másik válasz (Andrássy Gyula gróf szavaival): „Minden bajunk forrása, hogy nincs elég zsidónk.”

Még valami.

Arról az időszakról beszélünk, amikor az ország iparosodik. Olyan gyors a fejlődés, amilyenre talán nincs még egy példa a korabeli Európában. A kiegyezéssel véget ért az osztrák-Habsburg elnyomatás kora. És a nemzet élni akar a lehetőséggel. Sőt, törleszteni kíván. Lehagyni Bécset. Megmutatni, hogy micsoda életerő buzog a szabaddá lett nemzetben. Budapest, a Kárpát-medence népeinek nagy „kohója” egyszerre lesz a szabadság, a nemzeti büszkeség, valamint a magyar polgári fejlődés szimbóluma. Az Alpoktól a Keleti-Kárpátokig elterülő hatalmas, a mainál majd' négyszer nagyobb területű, s a századfordulón már-már birodalmi ábrándokat kergető ország épül rohamtempóban itt. És mindebben partnerek, nélkülözhetetlen szövetségesek a nyelvükben, szokásaikban, érzelmeikben is magyarosodni kívánó zsidók.

A nincstelen, polgári egzisztencia nélküli és proletár sorsú zsidók másként voltak ijesztőek. Ők azonban – mint az ország sorsát aktívan alakító tényező – akkor még nem számítanak, ők majd 1919-ben, a proletárdiktatúra idején játszott szerepük miatt szúrnak majd szemet.

Kezdjük az elején, lássuk, hogyan alakult a magyar-zsidó közös sors Tiszaeszlár előtt.



## A SZÖVETSÉG

A százötven éves török hódoltság, Buda és az ország felszabadulása után a zsidók a törökkel együtt meghaltak vagy elmenekültek, a Kárpát-medencében évtizedekig nem volt számottevő zsidó lakosság. Az úgynevezett negyedik kárpát-medencei zsidó bevándorlási hullám ekkor, 1700 körül kezdődött, és az első világháborúig tartott. Ebben a bő kétszáz évben a magyarországi zsidóság a nulláról milliósá dagadt.

Csak emlékeztetőül a számok: 1720 körül a zsidók száma 11 ezer, 1735-ben a 3-3,5 millió (magyar és nemzetiségi) országlakosból 20 ezer a zsidó, 1787-ben a 9,5 millióból 80 ezer. (Ekkortájt fogalmazódik meg az első hűségnyilatkozat, a magyarországi zsidóságnak a magyar országgyűléshez 1790-ben intézett első politikai emlékirata: „Nincs a földkerekségen Magyarországon kívül más hazánk, nincsenek más testvéreink, mint akikkel egy társadalomban élünk és halunk.”) 1850-ben a 13 milliós országban (melyben alig ötmillió a magyar) körülbelül 370 ezren, 1870-ben 550 ezren, 1890-ben 700 ezren, 1900-ban pedig több mint 800 ezren vannak. Az 1910-es népszámlálás szerint 1910. december 31-én a magyar korona országainak népessége 20 millió 886 ezer fő, melyből anyanyelve szerint 10 millió 50 ezer a magyar, izraelita felekezetű pedig 932.458 fő. (1914-ben ez a szám közel egymillió.)

A befogadás tehát tény. A szövetség is az: számtalan korabeli regényből is ismerjük a történelmi, társadalmi, gazdasági okait. Tudjuk, hogy a 18. századi zsidóság is különböző összetételű volt, házalók, kiskereskedők és befektetők egyaránt voltak köztük. Települési centrumaik a földesúri birtokközpontok körül alakultak ki, mert szükség volt rájuk: a tőkéjükre, a mozgékonyaságukra, a tudásukra, az Isztambulig, Hamburgig, Amszterdamig terjedő, vagy éppen kontinenseken átívelő kereskedelmi és pénzügyi kapcsolataikra. Az is tény, hogy Magyarországon a zsidóság fő támogatója a magyar nemes volt, ellensége pedig zömmel a (gyakran német ajkú) városi polgár.

A közös érdek diktálta szövetség működött: a magyar országgyűlés alsótáblája – a Habsburg-birodalom minden más törvényalkotó testületét megelőzve – már 1840-ben elfogadta a zsidók teljes egyenjogúsítását. A törvénytervezetet a főrendek és az udvar elvetette, de a magyar bennszülött zsidók így is szabad mozgást és letelepedési jogot kaptak, sok helyütt a városi telekbirtoklás és a gyáralapítás engedélyét is, kereskedhettek, kézműipari vállalkozást űzhettek, a tudományok is nyitva álltak előttük.

A forradalom és szabadságharc végén, 1849. július 28-án, a magyar országgyűlés elfogadta a zsidók teljes jogegyenlősítő törvényjavaslatát. A forradalom elbukott, a törvényt a Habsburg-hatalom megint érvénytelenítette, s egyúttal a magyarsághoz hű zsidóságot súlyos hadisarcral sújtotta. A közös érdek szoros kapocs: a szövetség az osztrák önkényuralom időszakában is tovább élt.

Dr. Wolf Meisel, Pest város rabbija 1860-ban, Széchenyi István halálakor nem tudta németül elmondani a búcsúbeszédét a zsinagógában, mert a „magyar fanatikusok” a Szózat éneklésével elnyomták a hangját.

Az 1861-ben összehívott magyar országgyűlés megint határozatot hozott a zsidók jogegyenlőségének elismeréséről: megint elutasították. Az egyenlőség az 1867-es ki-egyeződés után valósult meg végre. De mert a vegyes házasság lehetőségét nem foglalta magában, ez kevesebb volt, mint az 1849. évi törvény. A magyar országgyűlés az egyenjogúsítás művét 1895-ben fejezte be, amikor is a zsidó felekezetnek megadott minden jogot, ami addig csak a keresztény egyházakat illette meg.

Ez az első világháborúig tartó fél évszázad a legújabbkori magyar felemelkedés nagy korszaka volt, egyúttal virágkora a magyarországi zsidó szellemi életnek is. Minden pálya nyitva állt előttük, a zsidó-magyar gyárosok, kereskedők, bankárok mellé zsidó-magyar tudósok, költők, írók, festők, muzsikusok és politikusok zárkóztak fel. Nemességet, bárói címet szereznek. A nagyobb városokban ortodox rabbik kitűnő iskolákat működtetnek, mint amilyen a Szófer Mózes alapította pozsonyi jesiva. Löw Lipót ekkoriban tette a magyar-zsidó tudomány fellegvárává Szegedet. 1877-ben Budapesten megnyílt az Országos Rabbiképző Intézet.

## MODERN ANTISZEMITIZMUS...

A 19. század utolsó harmada az európai politikai antiszemitizmus ébredésének kora. A régi antiszemiták – mondjuk, Cicero, Tacitus, Luther Márton vagy Mendoza kardinális – mellé újabbak zárkóztak fel. A modern antiszemiták – a francia Arthur de Gobineau vagy Ernest Renan, a brit-német Houston Chamberlain vagy számos német tudós és áltudós, Wilhelm Marr és a többiek nyomán – már nem teológiai, hanem faji alapon támadják a zsidóságot. A hagyományos vallási alapú zsidóellenességet genetikai alapra helyezik. A zsidók egyenjogúsítását és az asszimilációt veszélyesebbnek tartják a zsidó gazdasági kizsákmányolásnál is.

Hogy miért?

Mert a zsidóság egy „cosmopolitikus organismus”, mondják, mely világalomra tör. Mindenkit gyűlöl és kihasznál, aki nem zsidó. Addig is veszélyes volt, amíg zárványként, elszigetelve és elszigetelődve létezett az európai népek testében, de az egyenjogúsítás és az asszimiláció révén egyenesen a véráramba jut, sikeresebben fertőzve a gazdatestet.

1881 nyarán az észak-keleti német területeken, Pomerániában és Nyugat-Poroszországban a zsidóság elleni támadásokat időnként katonai erővel kell elfojtani. A rabbiátus IX. Pius egy allokúciójában a „zsidó szabadgondolkodást” a katolikus egyház legfőbb ellenségének nevezi. 1882-ben a szászországi Drezdában, majd egy év múlva Chemnitzben összeül az első és második nemzetközi zsidóellenes kongresszus. A hetvenkét éves Liszt éppen az eszlári per idején kényszerül mentegetőzni állítólagos zsidógyűlölete miatt. Az Amerikai Egyesült Államokban még Mark Twain is foglalkozik a zsidóság térhódításával. A zsidó kereskedők, állítja, a cukor- és gyapot-államok területén a hitelügyleteikkel nyomorba döntik a fehér munkásokat és a négereket. (Amúgy Samuel Langhorne Clemens úr nem antiszemita, tiszteli a zsidókat,



és izgatja őt halhatatlanságuk rejtélye, amivel túlélnek mindenkit, egyiptomiakat, babiloniakat, perzsákat, görögöket és rómaiakat, német császárságot, oszmán török és cári orosz birodalmat, és maradnak azok, akik mindig is voltak, fittyet hányva dekadenciának, mit sem veszítve gondolkodásuk éberségéből és agresszivitásából.) Gondoljanak bele, egyáltalán nem hihető az sem, hogy Detroitban egy húszéves fiatal ember – Henry Fordra, a későbbi autómágnásra, *A nemzetközi zsidó: a világ legfőbb problémája* című bestseller leendő szerzőjére gondolok – falja az eszlári ügryről szóló újsághíreket. Romániában fajvédő egyesületek jönnek létre, melyek minden idegen befolyástól – kivált a zsidótól – óvnák a tiszta román fajt. Temetőket dúlnak, zsinagógákat gyújtanak fel, kiüldözik őket a nagyvárosokból. A legtöbb zsidó ember Oroszországban él, a baj is ott a legnagyobb. Amikor a későbbi Ohrana, a cári titkosrendőrség alapítója, III. Sándor foglalta el a trónt, vészidőszak köszönt a földkerekség legnagyobb zsidó közösségére. Nyikolaj Pavlovics Ignatyev, a cár pánszlávista belügyminisztere módszeres pogromokra buzdít, melyek 1881 folyamán szétterjednek az ország zsidó lakta területein, ősszel pedig rendelet születik a nyugati kormányzóságok zsidóságának kiűzésére. A következő esztendőben, Tiszaeszlár évében a folyamatosan zajló pogromok túlélőit az egykori Kazár Birodalom területére, a Kaszpi-tenger kietlen vidékére szándékoznak telepíteni.

Azt már csak érdekességként említem, hogy (a nekünk kevésbé rokonszenves) Thomas Garrigue Masaryk, a majdani Csehszlovákia államfője gyerekkorában hitt a vérvádban. Az amúgy művelt és felvilágosult ember, a filozófia professzora, az első cseh szociológusok egyike, akit az alkoholizmus, a szociális gondozás, a vallás és etika kérdései foglalkoztattak, és aki az öngyilkosságot mint a modern társadalom civilizációs betegségét vizsgálta a bécsi egyetemen 1879-ben benyújtott dolgozatában, azt írja, hogy morvaországi szülővárosában, Hodonínban ő antiszemita nevelést kapott. Ahogy a városban és környékén minden más gyerek is. „Így nevelt a család, az iskola, a templom, az egész társadalom. (...) A keresztény vérről való babona annyira belémragadt, hogy valahányszor zsidók közelébe kerültem, az ujjukat néztem, nem véres-e. Ez a buta szokásom sokáig megmaradt.”

## ...ÉS MAGYAR ANTISZEMITÁK

Az 1870-es évek derekán – párhuzamosan az 1873-ban kezdődő gazdasági és pénzügyi világválsággal – Magyarországon is megjelennek a modern antiszemitizmus hívei. Sokáig inkább nevetségesnek tűnnek, mint veszélyesnek. Vezetőjükéről, Istóczy Győzőről Mikszáth azt írja, nem más, mint egy „sovány szúnyogocska”, mely eleinte „gyámoltalanul, siralmasan zümmögött”, de most „a zsidók túlságos érzékenysége által elefántta fújva, oly éktelen zajt üt, hogy a gyöngébb idegzetűeknek még az epéje is felkavarodik tőle.”

Istóczy jogot tanult Budapesten és Bécsben, 1867-ben szolgabíró lett a vasvári járásban, majd Deák-párti képviselő az országgyűlésben, ahol 1875-ben mondta el első

zsidóellenes felszólalását, nem kis derűtséget keltve a képviselőházban. Pedig amit ettől kezdve konokul, újra és újra követelt, annak szükségességét a magyar parlament zsidó származású képviselői is elismerték. „Magyarország, mint Európa államainak többsége, védje meg magát egy a bevándorlást szabályozó törvénnyel.”

Minden országnak minden korban érdeke lehet, hogy védje magát a hívatlan „vendégektől”. Mi volt ezzel a baj? Bary József, az eszlári nyomozás vizsgálóbírója így fogalmaz Eötvös Károly kultkönyvével polemizáló munkájában: „Istóczy ott követte el a végzetes hibát, hogy e törvény megalkotását kizárólag a zsidók ellen sürgette (...), ezzel a bevándorlást korlátozó törvény meghozatalának kérdését antiszemita kérdésként állította be, egyenesen kesztyűt dobott a zsidóságnak, megnehezítván a kérdésben a kormány helyzetét is”. Bary tehát az észet hiányolja. „Istóczy ahelyett, hogy tapintatos és diplomatikus módon igyekezett volna a zsidó bevándorlásnak helyesen felismert veszélyétől (...) megmenteni hazáját (...), s az akkor még csak csírájában lévő zsidókérdés felmerülését a régi, értékes, magyarosodásra hajlamos zsidóság beolvasztásával megakadályozni (...), a hangos antiszemitizmusnak (...) úttörő szerepére vállalkozott.”

## ISTÓCZY (A CIONIZMUS ATYJA)

Barynak igaza van, Istóczyt valóban nem érdekelték a „rég, értékes” zsidók, mert nem hitt abban, hogy léteznek értékes zsidók. A kormányzó Szabadelvű Párt híveinek többsége (ahogy az ellenzéki Függetlenségi 48-as párté is) a zsidó asszimiláció híve volt. Istóczy viszont – mint példaképei, a nyugat-európai modern antiszemita – a már elfogadott egyenjogúsító törvény visszavonását is szerette volna elérni. Ő és elvbarátai ugyanis a zsidó asszimilációt nem a zsidók és a nem zsidók közös ügyének, hanem a zsidó világhódító terv eszközének látta. A zsidóságot nem felekezettnek, hanem „invázió faj”-nak tartotta, mely a demokratikus elvek védőpajzsa alatt fokozatosan kiszorítja a gazdasági és társadalmi élet kulcspozícióiból a más fajúakat: itt hon a hagyományos történelmi osztályok képviselőit.

A politikai antiszemitizmus hazai atyját 1875-ben kinevezték az országgyűlésben. 1878-ban hetilapot indított (Jövők), mely öt hónap után érdektelenségbe fulladt. 1878. június 24-én adta elő a képviselőházban nevezetes indítványát, melynek lényege, hogy a zsidókat haza kellene telepíteni Palesztinába. (Később megfogalmazta, hogy a zsidóság hálával tartozna neki, hiszen valójában nem Herzl Tivadar, hanem ő a cionizmus atyja.) 1880 októberében jelentette meg Tizenkét röpirat című havi újságját, melyet még a későbbi eszmetárs, Verhovay Gyula is laposnak és tehetségtelennek mondott, Mikszáth pedig így írt róla: Mikor híre jött, hogy „antiszemita folyóirat” jelenik meg, kíváncsian vártuk, „mert mint minden osztályt, minden szektát, úgy a zsidókat is lehet ostromozni”. De ennyi „bambaságot, ügyefogyottságot nem vártunk”. A lap „érvelésében nincsen alap, támadásában nincs erő, irányában nincs szellem, okoskodásában nincs józanság”, s amit ír, abban „nem meggyőződés” van, hanem „tehetetlen düh, fanatikus, vad gyűlölet”.

## TISZAESZLÁR ÉS AZ ANTISZEMITÁK

Az antiszemitékkel ellentétben Magyarország politikusainak többsége az egyenjogúsító törvények ügyében továbblépni akart: a vegyes házasságok engedélyezését szerte volna elérni. 1882 elején ott is volt a javaslat a képviselőház előtt, ám addigra ott volt egy kérvény is, amelyet Istóczy vasvári választókerületének antiszemita képviselői szövegeztek, s amelyben a vegyes házasságok ügyében beadott javaslat visszavonását, egyúttal a 67-es emancipációs törvény eltörlését követelték. A vasvári beadványt a képviselőház elvetette, Istóczyt és néhány társát zavaros fejű demagógnak nyilvánította.

Mindez 1882. február 18-án történt: hat héttel Solymosi Eszter eltűnése előtt. Három hónap múlva, május 23-án pedig – amikor a kormány az okkupált Bosznia kapcsán felmerülő költségek megszavazását kérte –, egy antiszemita képviselő, Ónody Géza (egykori tiszaezlári birtokos) szólalt fel a képviselőházban, és a fenyegető zsidó veszedelemre figyelmeztetett, valamint arra, hogy létezik a gyanú, miszerint a Tiszaezláron eltűnt cselédlányt a zsidók gyilkolták meg, hogy vérért a „paskasütéshez az orthodox hívek között a szélrózsa minden irányába kiosszák”.

Másnap Istóczy is megszólalt: „Lehet, hogy itt csak egyszerű gyilkosság esete forog fenn, ember által emberen elkövetve – mondta. – De nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy kereszténynek mint kereszténynek zsidó mint zsidó által vallási célból való meggyilkoltatása forog szóban.” A képviselők kinevették, Péchy Tamás házelnök megintette, mondván: a felelőtlen vád „rettenetes következményeket vonhat maga után”. Irányi Dániel leszögezte, hogy az ügyet ki kell vizsgálni, ám a nyomozás során az izgatást ki kell küszöbölni. Két hét múlva Tisza Kálmán miniszterelnök az „izgatás legmegbélyegzendőbb nemének” nevezte a „hitfelekezeti elvekben gyökeredző bűntény” vádját, és azt mondta, hogy „a netalán kiömlendő vér azokra fog szállni, akik az ilyen izgatásokat” elindították.

## JÓ ZSIDÓ ÉS ROSSZ ZSIDÓ

„A tiszaezlári zsidók fejében nagy sötétség van, nagyon is kirírnak a mi századunk szokásaiból és erkölceiből.”

A mondatot nem egy antiszemita politikus, hanem a zsidó származású Mezei Ernő mondta a képviselőházban. A zsidóság érdekeiért küzdő liberálisok és a nyugatról korábban betelepült magyar zsidók egyetértettek abban, hogy a keletről betelepült zsidóság nagy része félelmetes. A kitűnő Szabad György írja, hogy az antiszemitizmussal szembefordulók sem vitatták, „hogy a hazai zsidóság egy részének tudati viszonyai elmaradtak”, és hogy „a társadalmon kívüli létre szorítottság idejéből származó, életformájukat is alakító számos szokásuk korszerűtlen”. *A lezáratlan per* című tanulmányában Hanák Péter sommásan így fogalmazza meg a különbséget: a „cseh-morva ág német nyelvű, nagyrészt felvilágosult, iparral és kereskedelemmel

foglalkozott és hajlamos volt az asszimilációra”, míg a galíciaiak „primitívebb, részben földművelő, részben szatócs és vándorkereskedéssel foglalkozó, az ortodox hagyományhoz erősen kötődő elemeket sodortak Magyarországra”.

A 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején a bevándorlás és a keleti zsidóság kérdése a legtöbb politikus és értelmiségi számára megkerülhetetlen ügy volt. Cholnoky Jenő szerint „Magyarországon kétféle zsidót lehet megkülönböztetni”, az egyik elmagyarosodott, így nem nemzetiség, hanem felekezet, „sajnos azonban van a zsidóságnak egy másik eleme, amelyet a leghatározottabban nemzetiségnek kell neveznünk”, amely magyarul nem tud, rontott németet beszél, keleti jellegű, mindenkit idegennek tekint „aki nem beszéli zsargonját” és „nem hordja csúnya kaftánját”. Herman Ottó követelte, hogy a „zsidóságnak idegen országból való beözönlése bizonyos időre teljesen megszüntetessék”. Jászi Oszkár is a „keleti zsidóbevándorlás elleni törvényes védőbástyák” szükségességéről beszélt. (Jászit még az első világháború idején, amikor haditudósítóként működött Galíciában, elborzasztották az ottani, nagy tömegű zsidóság szokásai, elkülönülő, „ősi” életmódja.) Ignó Pál, a Nyugat alapító főszerkesztőjének fia viszont nem csak a „kazárokrá”, hanem általában a zsidóságra gondol, amikor azt fejtegeti, hogy a tökések fejlődéssel együtt járó negatív jelenségek – szocializmus, uzsora, bankuralom, nepotizmus, erkölcsstelenség, telhetlenség –, amik más országokban is léteznek, „nálunk még ezenfelül zsidóbélyegű”.

## A KAZÁROK

„Felvidékünkre 1868-ban kezdtek a kazárok beözönlenni” – írja Bartha Miklós 1900 körül. Aztán így jellemez egy időős kárpátaljai zsidó (vagyis kazár) férfit: „Hetvennégy évet töltött el anélkül, hogy szíve egyetlenegyszer is megdobbant volna azért a hazáért, amelyben született, ahol élt, vagyont gyűjtött, oltalmat nyert. Szakállja megöszült, teste elhízott, zsebe megtelt. Gyermekait kiházásította, unokáit fölnevelte, vidékét kizsarlo. Fináncnak, zsandárnak, bíróságnak nem vétett. Hatósággal porbe nem szállott. Űzte a szeszcsempészetet, az áruuzsorát, a pénzuzsorát, a gabonauzсорát, így élt. A többi is így él. Nem tanul, nem művelődik, nem mosdik. Csinálja az üzletet és a gyermeket. Esküszik hamisan. Sokszor gyűjtogat. Megcsonkítja ellensége barmát. Vádaskodik alaptalanul. Veszteget, ahol lehet. Korrumpál mindenütt. Pénteken este gyertyát gyűjt és megfürdik a rituális lében. Hangosan imádkozik és némán csal. A földről lenyúzza a termőreteget, a népről a bőrt. Szapora, mint a bogár. Élelmes, mint a veréb. Pusztít, mint a patkány. (...) Más a szokása, mint nekünk. Más az erkölce, az életmódja, a célja, a vágya. Nem a néppel él, hanem a népen. Nem azt az ételt eszi, nem azt a munkát végzi, nem azt a ruhát viseli. Hazafias ösztöne nincs. Még állami sincs. Csupán utilitárius ösztönei vannak.”

(A kazár-elmélet lényege, hogy a keleti, a lengyel és orosz zsidóság zöme – így a ma élő zsidóság többsége is – áttért kazárokból került ki, tehát ősei nem a Szentföldről, az Ígéret földjéről származnak, hanem a középkori Kazária türk népességének le-

származottjai, vagyis törökök. Arthur Koestler könyvet szentelt a témának, és ugyan az elméletnek izraeli tudományos körökben is léteznek hívei, összességében a történések a teóriát megalapozatlannak tartják.)

Aki Bartha Miklós *Kazárföldön* című riportkötetét olvassa, annak nem kérdéses, hogy írója nem szereti az ország keleti felére betelepült zsidókat. Az Oroszországból és Galíciából elüldözöttek – írja – hazát kerestek, és „alkalmas talajnak Románia mutatkozott és hazánk. De Románia elzárta kapuit előlük... Maradt bevándorlási talajnak Magyarország... Az Andrássy gróf híres szállóigéje: » az a bajunk, hogy nincs elég zsidónk« – mindenüvé elröpült. Zsidó és vasút kellett mindenkinek, hogy pezsgésbe jöjjön a forgalom... És jöttek. A hátukon batyuval, a kezükben hamis mérleggel, a hordójukban mérgezett pálinkával. Jöttek azzal a kereszténygyűlölettel, melyet lelkükben az orosz üldözés megérlelt. Azzal az üzleti élelmességgel, melyet bennük a századok kifejtettek. Azzal a felfogással, hogy másokat rászedni szabad. Másokat károsítani nem cudarság; másokat tönkretenni nem szégyen. Jöttek tízenként, jöttek százával, jöttek ezrével.”

## BARTHA MIKLÓS ÉS IVAN OLBRACHT

Bartha szövege kemény, durva szöveg. A rémület üvöltése.

Azért rémült, mert egyre több az országba áradó idegen, a magyarság történelme, kultúrája, örömei és fájdalmai, ünnepei és szabadságharca iránt közömbös embertömeg. Miközben a magyar nép és nyelv amúgy is veszélyeztetett a szláv, német és román népek gyűrűjében. Mindez azután történik, hogy a török harcok és hódoltság százötven-kétszáz éve alatt nem hogy nőtt volna, de négymillióról hárommillióra csökkent a magyar nép lélekszáma (miközben a nyugatabbra és északabba elhelyezkedő európai népek száma éppen ez alatt a két évszázad alatt megtöbbszöröződött). Azután, hogy az országban a spontán népmozgás és a Habsburg hatalom tervszerű betelepítései miatt többségbe jutottak az idegen ajkú népelemek. Egy leverte szabadságharc után, a németesítési kísérletek visszaverését követően. Akkor, amikor az osztrák–magyar kiegyezés eredményeképpen a magyarság végre levegőhöz jutna, erősödni és gazdagodni kezdetne a saját hazájában. Akkor szakad a nyakába ez a „keleti népáradat”. Ami nem sikerült ezer év alatt Bizáncnak, tatárnak, töröknek, németnek fegyverrel, az most megtörténik békeidőben. Az ellenséges nemzetiségek és a ránk ömlő kazárok fegyver nélkül hódítják el az országunkat.

Ennek még a gondolata is elviselhetetlen. Itt a vég! Gyerünk, fújjuk a harci trombitát!

Csakhogy a riadó már elkészt.

Hogy miért, az kiderül a bevándorlás számaiból.

A számok előtt ejtsünk szót még valakiről. Akár csak Bartha, ő is újságíró. A cseh Ivan Olbracht (aki 1882-ben, Solymosi Eszter eltűnésének évében született), jól ismerte a „kazárokat”, ötvenéves kora tájt sokat tekergett közöttük. Ha beleolvastunk



remek kis könyvébe (*Átokvölgye*), melyet a két világháború közti, csehszlovákká lett Kárpátalja ihletett, azt látjuk, hogy együttérzéssel ábrázolja a zsidó embereket, de a kép, amit fest róluk, olyan, mint Bartháé. Erőszakosak, idegenek, szaporák, ott csapnak be, ahol tudnak. A különbség mégis óriási. Bartha valóban humortalan, rémült, együttérzésre képtelen, durva. Olbracht derűs, rácsodálkozó, távolságtartó és idegenkedő, mégis tele megértéssel. Igen ám, csak hogy neki Prágából nézve az egykori magyar Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék a messzi Kelet, a „távoli Afrika”. Egzotikus táj a maga egzotikus népcsoportjaival. Épp csak most ragasztották hozzá a Trianonban létrehozott új „nemzetállam”-hoz, a hosszan elnyúló Csehszlovákiához, annak legkeletibb farkincájaként. Bartha Miklósnak ugyanez a táj – Beregszász, Munkács, Ungvár környéke – az otthon, az ezeréves haza része. Ráadásul székeleként még az országon belül is szomszédos kistájként tekint rá. Természetes, hogy kevésbé tud kedélyes lenni, mint a prágai kávéházakból vonaton érkezett zurnalizta. (Aki különben ismerte Bartha könyvét, és ismerte a harmadik csavargó újdondász kolléga, a francia Albert Londres *Le Juif errant est arrivé – A bolygó zsidó megérkezett* – című, 1930-ban megjelent művét is.)

És Bartha sem a „kazárság” szapulásával kezdi. Kötete bevezetőjében így ír: „A nyomort nem ez vagy az okozza, hanem minden, ami e népet körülveszi. Az intézmények, az éghajlat, az emberek. A pénz. A terméketlenség. A munkahiány. Az adósság. A tudatlanság. A pálinka. A demoralizáció. A közlekedés hiánya. A fölszerelés hiánya. A legelő hiánya. A szolgabíró. Az uzsora. A jegyző. Az erdő. A dúvad. A kazár. Minden, amit lát. Ez mind együttvéve ezen egyetlen szóban jelentkezik: Éhség! Búzatermő Magyarországnak van egy vidéke, ahol a nép évről évre százezerszámra mindig éhezik. Nem ismeri a jóllakás állapotát.”

## A RÉMÜLET

A jeruzsálemi Héber Egyetemen (is) tanító Michael K. Silber olyan plasztikusan ragadja meg Bartha atavisztikus rémületének okait, hogy nem állom meg, hogy ne idézzem a vonatkozó bekezdést *A héberek szövetsége (1863–1875): egy ultra-ortodox protociionista utópia magyarországi gyökerei Palesztinában* című dolgozatából:

„Magyarország épp akkoriban jutott túl az 1848–1849-es függetlenségi háború elvesztését követő egy évtizedes osztrák elnyomatáson, és az országot, a benne élő hét nagyobb nemzetiséggel együtt ismét szárnyára vette a szenvedélyes nacionalizmus, valamint a lázas politikai aktivitás. 1860 és 1867 között, amikor az osztrák–magyar kiegyezés mélyreható változást idézett elő, és létrehozta a kettős monarchiát, nagymértékben kérdéses lett bizonyos nemzetiségek politikai sorsa, többek között a magyaroké is. Mindegyik nacionalista mozgalom az autonómia bizonyos fokának elérésére törekedett, némelyek egyenesen a teljes függetlenség kivívását tűzték ki céljukul. Még a magyar cigányságnak is a nemzeti autonómia volt a célja.”

Igen, erről van szó.

„Lenni, vagy nem lenni.”

Ez volt a kérdés.

Az idézett bekezdés különben nem ott ér véget, ahol abba hagytam. Michael K. Silber cikkében ezzel a mondattal ér véget a passzus: „Ezen a feszült politikai küzdőtéren az »Izraelita Magyar Egylet« alakította a fiatal zsidó értelmiség asszimilálását, lelkesen tette magáévá a magyar nyelvet, és szívvel-lélekkel azonosult a magyar nemzettel.”

És természetesen Bartha nem az ebben a mondatban szereplő magyar zsidóktól, hanem az idegenektől félt, és féltette hazáját.

Sűrűn idézték az elmúlt évtizedekben Bibó István néhány 1938-as mondatát: „*A földolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt, nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.*” A sokféleképpen értelmezhető mondatot Ungváry Krisztián a történelem terrorjával magyarázza. Konkrétan azzal, hogy a második világháború előtt Bibó ugyanaz vezérli (Trianon bekövetkezése után), ami Bartha Miklóst is vezérelte (Trianon előtt): a rettenet. Az ország és a nemzet féltése. „Bibó István életműve nem érthető meg Trianon sokkja nélkül. Számára küldetéstudatot adott az igazságtalan békerendszer megváltoztatásának igénye.”

Azt már én mondom, hogy örülök neki (vagy inkább tisztelgek az önmarcangoló tisztessége előtt), hogy Bibó 1944 után levonta a következtetést, és cselekedett: megírva azt, amit meg kellett írnia.

## A BEVÁNDORLÁS

1800 és 1880 között Ázsiában és Afrikában a zsidóság száma ötszázezerről hétszázötvenezerre, ugyanakkor Európában kétmillióról hétmillióra nőtt. Az askenázi zsidók az európai átlagnál korábban házasodtak, házasságaik stabilabbak voltak, átlagéletkoruk és természetes szaporulatuk magasabb volt a nem zsidókéénál. Három évtized múlva, 1914-ben Európa két államában, Oroszországban és az Osztrák–Magyar Monarchia területén nyolcmillióan voltak.

Ezek a számok ijesztőek voltak, mert 1880 körül majdnem mindenki úgy tudta, hogy a zsidó bevándorlás 1867 után erősödik fel. Holott a legnagyobb arányú zsidó betelepülés addigra lezajlott.

A hazai zsidók száma 1805-ben 125 ezer, 1840 körül 240 ezer, 1870-ben 550 ezer. Harminc évenként duplázódik a számuk, ami valóban óriási méretű bevándorlást jelez. Ennek a Tiszaeszlár idején már félmilliónál is nagyobb lélekszámú zsidó közösségnek a már emlegetett két rétege területileg jól elkülönül. A Német-, Cseh- és Morvaországból, Ausztriából betelepültek főleg a Dunántúlon és a nyugati Felvidéken laknak. A Galícia és Bukovina felől betelepülők főleg az északkeleti megyékben, Ungban, Beregben, Szatmárban és Szabolcsban, Máramarosban élnek. Az egyik legnagyobb tömb a fővárosi. Pest-Budán 1840-ben 10 ezer zsidó él, Budapesten

1880-ban 71 ezer – ez több mint a korabeli Franciaország vagy Anglia teljes zsidósága –, 1910-ben pedig 204 ezer.

A magyar történelem feltételezett legnagyobb arányú zsidó bevándorlása sem a kiegyezés után, hanem azt megelőzően, 1846 és 1850 között zajlott. Ebben a négyöt évben 40 ezer zsidó ember érkezett az országba. A bevándorlók többsége az 1846-os lengyel nemesi fölkelés és a galíciai parasztlázadás vérengzései elől menekült. (A lemeszárolt lengyel nemesek számát becsülni, a zsidó áldozatok számát becsülni sem tudjuk.) 1846 után legkevesebb 25-30 ezer galíciai zsidó menekült be az országba, és telepedett le főként a határmenti vármegyékben. (Közben zajlott az utolsó nagy „morva” bevándorlás is, melynek során több mint 10 ezer zsidó telepés érkezett északnyugatról. A nyugati irányú zsidó bevándorlásnak ez volt a befejeződése.)

Meglepőnek tűnhet, a történészek és statisztikusok mégis azt tartják, hogy 1867 után Magyarországról összességében nagyobb a zsidó kivándorlás, mint a bevándorlás, így az országon belüli gyors növekedés elsősorban a természetes szaporulat eredménye. (Azért Hanák Péter is számol a „láthatatlanul” érkezőkkel: azt írja, hogy 1867 után a „bevándorlás áradata a szakirodalomban található statisztikai feltételezésektől eltérően” nem szűnik meg, csak csökken.)

Bevándorlók tehát érkeznek a Tiszaeszlárt megelőző és követő években is, ám a létszámukhoz képest a félelem aránytalanul nagy. A régebben honos és az osztrákok által betelepített nemzetiségek által amúgy is szorongatott magyarságnak a már meglévő zsidóság is sok. A közvetlen szomszédságban élő ellenséges, elzárkózó, gyakran nincstelen, így aztán bűnözésre kényszerülő zsidóság tömege elborzasztja. Ahogy a mai történész írja: „bevándorlásuk pusztá gondolata még a legliberálisabbak számára is egyfajta »tatarjárás« rémét idézte”.

Király Péter 1904-ben így kongatja a vészharangot: „Oroszországban 5 millió 190 ezer zsidó lakik, a világ összes zsidóságának majdnem fele. Ha Oroszország ma összes zsidóit kiüzné területéről, annak kilenctized része Magyarországot árasztaná el. Sorsunk ezzel meg lenne pecsételve. Magyarországnak sírkövet lehetne emeltetni s reá lehetne vézni: Magyarország volt és nincs.”

Illyés Gyulát is az arányok ijesztik meg, amikor 1935-ben, Pap Károly könyve kapcsán így ír a Nyugatban: „Magyar a világon körülbelül kilenc millió lehet. Zsidót a statisztika tizennégy-tizenöt milliót mutat fel. A valóságban tehát legalább kétszer annyian vannak. Számra is hatalmas, gazdag nép, melyben egyetlen analfabéta sincs. Ilyen nagy népből félmilliót oly kicsiny és meggyengített nép, mint a magyar, csak akkor fogadhat magába, ha ez a hatalmas tömeg megtagad minden kapcsolatot a régi közösséggel és tökéletesen vállalja az új sorsot. Ha ezt nem teszi, a határokon belül vagy nemzeti kisebbségbe kell vonulnia, ami számára újfajta gettót jelent, vagy vándorol tovább. Kétlaki életet nem élhet, az bizonyos.”

## MIÉRT ROSSZ A ROSSZ ZSIDÓ?

Bartha érzelemtől és félelemtől fűtött szavaival a mai gondolkodó olvasó nem tud mit kezdeni. Pedig joggal merül fel benne a kérdés, hogy vajon mennyi igazság lehet a vádjában. Még feszegetőbb a kíváncsiság, ha azt is tudjuk, hogy reformkori legjobbjaink – mondjuk Kölcsey, Petőfi, Széchenyi, Kossuth vagy Beöthy Ödön – is egyetértettek abban, „hogy az ország keleti megyéibe települt zsidóság veszélyes”. Fényes Elek, a hazai közgazdaság-statisztika megteremtője Máramaros vármegye tárgyalása kapcsán írja, hogy a keleti zsidó bevándorlók „mérték felett megsaporodtak, tetemes kárára az ide való köznépnak”. A felsőtáblán Desseswffy Aurél védi a zsidó egyenjogúsítást, de őt is aggasztja a nincstelen és foglalkozás nélküli galíciai tömeg. Ha nincs törvény – mondja –, akkor „elárasztja az országot a koldus zsidók sokasága, ami sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke”. Még az emancipációs javaslatot kidolgozó és az 1839/40. évi országgyűlésen előterjesztő Eötvös József is tud a „máramarosi söpredék-zsidóságról”. (Ezzel együtt is a kétféle réteg közti megkülönböztetés eltörlése mellett állnak ki.)

Sok jobb-rosszabb szöveggyűjteményben olvashatjuk aggódó soraikat, én most csak Berzsenyi Dániel egyik (amúgy a hazai mezőgazdaság helyzetét tárgyaló) értekezésének egy mondatát és lábjegyzetét idézem. A mondat ez: „kereskedésünk körülményei nem igen kedvezők; de nem is azt akarom én mondani, hogy angolok legyünk, elég volna nekünk, hogy ne lennénk egészen a zsidók zsebjében.” Berzsenyi nem lázít a szavakkal, hanem el akar gondolkodtatni. Ráadásul az általánosítás miatt el is szégyelli magát, és a zsidóság egésze iránti tapintatról tanúskodó lábjegyzetében így mentegetőzik: „Tisztelet, becsület a becsületes zsidóknak; de meg kell vallani, hogy a szegény falusi zsidók többnyire oly egészen romlott szívű népcsalók és orgazdák, hogy azokat a nép között megszenvedni, vagy még azokkal bort és húst árulnatni csupa veszedelem; mert így éppen alkalmat adunk nekik az orgazdaságra, s lehet félni, hogy így azok napról napra szorosabb szövetségbe keveredvén zsidóvájainkkal, azokat még oly rablásra is vezetik, milyenről azok gondolkodni sem tudtak volna”.

## A RUSZINOK MEGMENTŐJE EGÁN EDE ÉS A HEGYVIDÉKI-AKCIÓ

Bartha kárpátaljai riportsorozatát sokan (mint a korai hazai szociográfikus újságírói megközelítés egyik remekművét) egyetemen tanítanak, mások a magyar antiszemita propaganda egyik legismertebb művét látják benne. Ady 1901-ben azt írja Bartha Miklósról (akinek a börtönből való kiszabadításáért néhány évvel korábban még száz-hús aláírást gyűjtött), hogy egy „testi bénaságával takarózó lelki eltorzult”, akin „egyszer ki fog törni egy olyan szent örület, hogy kényszerzubbonyt kell adni rá”. Egán Edéről pedig így: „Egánt és a ruténmentést a kaszinó szülte, hogy illedelmes formát nyerjen az antiszemitizmus, mert Tiszaeszlárt kissé bajos volna újra előrántani.” Nyil-



ván mondanom sem kell, hogy a *kaszinó* a klerikális és feudális reakció megtestesítője. (Csak érdekességként említem, hogy a mintaadó budapesti Országos Kaszinó bár alapszabályában természetesen nem tiltotta, a gyakorlatban mégis 1883-as megalakulásától kezdve valóban sokáig elkerülte zsidó tagok felvételét.)

A „nemzet nyomorékja” és a „ruszinok megmentője” – Bartha Miklós és Egán Ede. Nevüket sokan összekapcsolják, hiszen Bartha éppen Egán munkássága nyomán figyelt fel a kárpátaljai nyomorra és a kárpátaljai zsidóságra. Csakhogy Egán nem újságíró volt és nem is politikus, hanem egy nagy tudású mezőgazdász szakember, akinek a dédapja, John of Ballymac-Egan még Dublinban volt törvényszéki bírósági írnok. Egán apja, az idősebb Ede (és az ő apja is), már Magyarországon született. Kortársai és barátai – mint Csengery Antal, Deák, Trefort vagy Széchenyi – remek embernek tartották az idősebb Egánt, aki egy sereg gazdasági egyesület alapításában vett részt, bérelt uradalmába Angliából, Belgiumból és Franciaországból hozott tenyészállatokat, szőlő- és gyümölcsfajtákat, 1852-ben pedig azért utazta be Észak-Amerikát, hogy az angliaiaknál is olcsóbb és megbízhatóbb mezőgazdasági gépeket vásároljon.

A család története, mint minden családé, érdekes és szerteágazó. Szegről-végről Baktay Ervin is rokon, akinek unokahúga (és zebegényi indián törzsének egyik alapítótársa) volt India máig legnagyobb festőnője, Amrita Sher-Gil. Amrita Baktay nővérének, Marie-Antoinette Gottesmann-nak és a pandzsábi szikh arisztokrata tudósnak, Umrao Majithia Singh-nek a lánya volt, aki 1938 nyarán ahhoz a gyerekkori pajtásához és unokatestvéréhez ment feleségül, akit Egan Viktornak hívtak. Egan Viktor nagyapja, Egan Lajos Fiumében a Tengerészeti Hatóság egyik mérnök osztályvezetőjeként dolgozott, és amikor 1918 őszén Jékelfalussy Zoltán fiumei kormányzó elmenekült Fiuméből, a város több mint hatezer lelket számláló magyar polgárságának képviselőjét ő vette át. (Az általa alapított – de már a horvát kormányzó és az Olasz Nemzeti Tanács engedélyével működő – segélyegylet igyekezett biztosítani az albán és montenegrói frontokról visszaözönlő, Fiumében behajózott magyar katonák meleg étellel való ellátását.) Egan Viktor apja (szintén Viktor) a másik Gottesmann lányt, Marie-Antoinette testvérét, Blancát vette feleségül.

Ifjabb Egán Ede a tiszaezlári per évében, 1883-ban lépett először a magyar földművelésügyi minisztérium szolgálatába. Már ekkor kiderült, hogy lelkiismeretes szakember, de nem diplomata: semmi nem érdekli, csak a tények, a vizsgálható, mérhető, ízekre szedhető valóság, és az arra adható válasz.

– Budapest tejszállító – mondta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik ülésén – többet rángatják a kútgémet, mint a tehén tőgyét.

A minisztérium tej-ügyekben illetékes előadójaként két héten át kerületről kerületre, utcáról utcára, boltról boltra járta végig a főváros tejárúhelyeit, mindenütt mintát vett, aztán elemzett és számolt, majd egy átgondolt javaslatot tett le az asztalra, melyben a tejszövetkezetek és tejcsermokok felállítását és a tejpropaganda megindítását indítványozta, egyúttal szabálytervezetet állított össze a tej ellenőrzésére a fejestől egészen az elárúsító pultokig. Nyomban magára is haragította mindazokat,

akiket ma tejmaffiának neveznénk, akik a régi századvég tejiacának ellenőrizetlenségéből húztak hasznot.

Kárpátaljával úgy került kapcsolatba, hogy 1897-ben Darányi Ignác földművelésügyi miniszter felkérte rá, hogy tanulmányozza az ottani helyzetet, derítse fel az okokat, és készítsen tervezetet az állandósult éhínség és nyomor, s az ezekből fakadó kivándorlás visszaszorítására. Egán ezúttal is a terep megismerésével kezdte: bejárta Kárpátalját, felmérte a helyzetet, s 1898. január 25-én benyújtotta jelentését a minisztériumba. Nem a zsidóságot okolta a nép nyomoráért, hanem a közel 250 ezer kataszteri holddal rendelkező, lelkiismeretlen Schönbornokat, a nagybirtok okozta föld- és legelőínséget, a rossz terméshozamú növényfajtákat, a hegyvidéki klímán nem megfelelő gazdálkodási módokat, az évszázadok alatt leromlott igás- és használatállományt, a vármegyei és városi hatóságok tehetetlen és tehetségtelen hivatalnokait, a szegényparaszti réteg enerváltságát valamint a zsidóság azon rétegét, mely mozgékonyságának, kapcsolatainak, hitel- és pénzügyekben való jártasságának köszönhetően szintén hozzájárult ahhoz, hogy a hegyvidéki nép egyre rosszabb életkörülmények közt éljen. (Egán jelentései ötszáz, nyolcszáz, esetenként ezer százalékos hitelekéről szólnak, bolt- és legelőuzsoráról, felesmarha- és pálinkauzсорáról, az állami közmunkák kiközvetítésének – korrupciós hivatalnokok megvesztegetése általi – kiszájtításáról, aminek eredményeképpen a munkákat csak azok a nyomorultak kapták meg, akik a tényleges munka elvégzését úgy is elvállalták, ha órabéruk felét le kellett adniuk a közvetítőknek.)

Egán kidolgozta az úgynevezett *hegyvidéki akció*-tervet, és mint a „hegyvidéki ki-rendeltség” miniszteri biztosa hitelszövetkezeteket szervezett, melyek méltányos feltételekkel nyújtottak kölcsönt a gazdáknak. A hitelszövetkezetek mellett fogyasztási szövetkezeteket, áruraktárakat hozott létre, melyekben jó minőségű szerszámokhoz, élelmiszerekhez és vetőmagokhoz juthattak azok, akik addig a helyi boltokban a rossz minőségű áruért is az első osztályú ár többszörösét fizették. Állami pénzen bérelt legelőket a Schönborn-Buchheim hitbizomány legelőiből, majd azt reális áron juttatta tovább a szegény kisparaszti bérlőknek. Az alföldi mezőgazdasági művelődési módok helyett a hegyvidéken kifizetődőbb ágazatok felkarolásával, a havasi tejjgazdaságok kifejlesztésével próbálkozott, alpesi tenyészállatokat, jó minőségű vetőmagot és vetőburgonyát osztatott a rászorulóknak. Ha már innia kell a népnek, mondta, hát igyon, de legalább ne méregdrágán vett olcsó mérget igyon, hanem tiszta italt rendes áron. Szövetkezeteiben ipari alkoholfélékkel nem szennyezett, tiszta gyümölcspálinkát méretett.

Egán jelentései szerint az akcióhoz csatlakozókat, a szövetkezetekhez hitelért és áruért folyamodókat megfélemlítették, állataik elhullottak, portáik és csűrjeik éjjel lángra gyúltak. Sok helyütt a megvesztegetett vagy halálos fenyegetésekkel sarokba szorított községi képviselők is a szövetkezetek működése ellen szavaztak. Jelentéseiben a hamis eskük elharapózása miatt Kárpátalján az eskü törvény előtti bizonyító erejét eltörölni javasolta. Ajánlotta az uzsoratörvényt úgy módosítani, hogy az végre ne az uzsorást, hanem a kölcsönre fanyalodott szerencsétlent védje.

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, Egán kárpátaljai működése minden szempontból és megkérdőjelezhetetlenül hasznos és humanitárius volt. És mégsem gondolja mindenki így. A hegyvidéki kirendeltség miniszteri biztosa azt állítja – és emiatt sokan antiszemitának tartják őt –, hogy az ország keleti megyéiben élő zsidóság leggazdagabb és legbefolyásosabb vezetői „a legvakmerőbb és valódi fanatikus dühvel harcot hirdettek” az állami akció ellen. A „kereskedőknek általános népfelkeléséhez hasonlítható”, „ellenünk minden eszközt felhasználó mozgalom keletkezett”, és „nemcsak a beregi hegyvidéken, de a szomszéd megyékben is, sőt az ország fővárosában is”. Vagyis minden követ megmozgattak, hogy pozícióikat megtarthassák.

Egán magyar volt. Az volt már az apja is. A honfoglalás ezredévi ünnepeinek lázában égő ország magyar honpolgáraként – a korszellemnek megfelelően – népe és hazája megerősödése, fejlődése fontos volt számára. Azt szerette volna, ha a kárpátaljai ruszinok nem nyomorban élnek, hanem egészséges, emberi viszonyok közt, és természetesen azt remélte, hogy a Magyarország, a magyarság által biztosított jólét megtartja a ruszinságot a magyar hazának. Az őt ért támadásokkal és vádakkal kapcsolatban azt állította, hogy úgy vállalta a feladatot, hogy sem náció, sem felekezet nem érdekelt, kizárólag a feladatra összpontosított: segíteni akart. Kikérte magának, hogy a zsidóságot támadrná, hiszen a rászoruló zsidóknak, ha azok jelentkeztek, éppen úgy segítséget nyújtott. (Az egyik jelentésben neveket is sorol: az állami kisbérletekből, az ingyen vetőburgonyából vagy a szénából Beer Mózes, Pinkász Herman, Zegelstein Chajem, Fehlreiter Czalko, Helymann Hersch, Bamhorn Hersch, Hermán Jidlu, Schwartz Gedáju, Veisz User és más szegény zsidók is kaptak.)

Nyilván úgy vélekedett, mint az ország többsége. Féltette magyar hazáját a keletről beözönlőktől, akikről azt gondolta, hogy mereven elzárkóznak a magyarságtól, és azt tapasztalta, hogy igen nagy számban élnek uzsorából, korrupcióval szerzett előnyökből, lopásból, betörésből, orgazdaságból. Ha a tevékenységét, működése hasznát nézzük, az a kérdés, hogy antiszemita volt-e vagy sem, tulajdonképpen érdektelen. Én ennek ellenére szívesen gondolom azt, hogy őszintén beszél, amikor azt állítja: „nem vagyok filoszemita és nem vagyok antiszemita sem, legalább nem a szó utcai értelmében, sem nyíltan, sem titokban”, mert „soha nem néztem a fajt, ha az egyén jellemében rokonszenves vonásokat találtam”.

Egánt 1901. szeptember 20-án Munkács és Ungvár között, egy erdős helyen, a Lázi dombon lövés érte. Az ungvári közkórházba szállították, de többé nem tért magához.

Bármi legyen is váratlan halála magyarázata, a körülményeket tekintve nem csodálkozunk, hogy a gyilkosság lehetősége is felvetődött.

A hegyvidéki akciót Egán és a magyar kormány a Felvidék szlovákok, valamint Erdély románok és székelyek lakta szegény falvaiban is szerette volna elindítani. Olyan területeken is, ahol nem zsidó emberek tulajdonában voltak a bérletek, boltok és kölcsönök. A kormány a hegyvidéki akciót Egán halála után sem állította le, így 1910-re több mint 150 hegyvidéki ruszin falu gazdáit mintegy 45 ezer holdnyi havasi legelőt használhattak alacsony bérleti díjért. Közel 6 ezer holdnyi terület került örök



tulajdonul a gazdák és helységek kezébe. Addigra működött körülbelül 80 áruraktár és közel 150 hitelszövetkezet (36 ezer taggal).

Eszembe jut Elek Judit szép, de elhibázott filmje, a *Tutajosok*. A rendező etnográfusi hűséggel forgatta, a valósághoz még sincs köze. Főszereplői – zsidók, ruszinok, jó vagy rossz magyarok – steril, emberszag nélküli emberek. Mintha valami operett *Átokvölgye* elevenedne meg, aminek semmi köze Isaac Bashevis Singer jiddis glóbuszához, de Olbracht kecskeólszagú, nyomorúságos, néhol már-már taszító, mégis megindítóan emberi világához, vagyis a hajdani magyar Kárpátalja zsidó, ruszin és magyar valóságához sem. Elek Judit érezhetően feltétel nélkül szereti a maga alkotta ideálképet, amit minden áron meg akar szerettetni összes nézőjével is. Olbracht viszont a valóságot szereti, így neki az is sikerül, ami a filmesnek nem: hol prüszkölve, hol mosolyogva, máskor elgondolkodva, de megszeretjük az Átokvölgye koszos és rafinált, esendő figuráit.

Nem kérdés, hogy a szimpátia és antipátia kérdését, a tisztánlátást lehetetlenné teszi, hogy azok a kárpátaljai zsidó emberek, akiket egyikünk szépnek, másikunk rút-nak lát – bármilyenek voltak is –, szinte utolsó szálig eltűntek 1941 nyarán Kamenyec-Podolszkij mellett vagy később Auschwitzban. Így aztán érdektelen, hogy hány uzsorás lótolvaj és hány elveszett Nobel-díjas, hány gyűjtogató és hány Singer volt közöttük. Ám az is igaz, hogy későbbi korok bűneit nem kérhetjük számon azokon, akik saját koruk nehéz kérdéseivel birkóztak.

## A ZSIDÓK ÉS A BŰNÖZÉS

Eötvös József 1840-ben a zsidók emancipációja ellen felhozott érvek közül a „fukarságukra”, „csalárdságukra”, „általános romlottságukra” illetően azt válaszolja, hogy nem kereshetünk annál a népnél moralitást, amelyet kétezer éve üldöznek.

Sokan hirdetik, írja, hogy „a zsidók alávalók, hogy zsarolásaik földnépünket elszegényítik, hogy csábítás és uzsora által egyes zsidó kereskedők egész faluk elszegényítésén alapítják vagyonukat, hogy ha haszon forog kérdésben, erkölcstelenség nincs, melytől visszajjednének”.

Nem cáfolja a vádat, hanem úgy fordítja vissza azokat, hogy velük is az egyenjogúsítás ügyét támogatja. Azt mondja, hogy képmutatók vagyunk, hiszen törvényeink tiltják, „hogy a zsidók házakat, sőt jószágokat bírjanak”, mégis mindenki tudja, hogy a zsidók házakkal és különböző jószágokkal rendelkeznek. Képmutatók vagyunk, hiszen „törvényeink a becsületes zsidó gyarapodásának ezer gátat állítanak”, míg „az ügyes, az erkölcstelen kijátssza törvényeinket, s népünk szenved s zsaroltatik”. Képmutatók és ostobák vagyunk azért is, mert törvényeink „a zsidótól közdolgokban minden befolyást tagadnak”, vagyis a zsidóságot számos területről kizárjuk, miközben a pénz hatalmát átengedjük neki, amivel egész országok sorsát adjuk a kezébe, hiszen a pénz hatalma minden más törvénynél erősebb.

Összegezve tehát azt állítja, hogy a kirekesztés és a rossz törvénykezés az oka a zsidóság bűnözésének, mert „törvényeink a szegény keresztényt nem védhetik a gazdag zsidó befolyása ellen, nem gátolhatják az erkölcstelen zsidót zsarolásaiban”.

Ismert 1922-es tanulmányának egyik fejezetében – *A zsidók a bűnügyi statisztikában* – Kovács Lajos is kimondja, hogy „teljes tárgyilagossággal meg kell állapítanunk, hogy a zsidók általánosságban kisebb százalékkal szerepelnek a bűncselekmények miatt elítéltek között”. Ennek okai közt a zsidók „nagyobb intelligenciáját” is említi, ami visszatartja őket a durva bűncselekményektől, viszont hozzáteszi, hogy „a nem egyenes úton való vagyonszerzés finomabb fajtái” esetén mindenütt előtérben találjuk őket. (Az 1917-es *Mi az igazság?* című, az Egyenlőség kiadóhivatala által megjelentetett polemizáló füzetecskében Komáromi Sándor hasonló eredményre jut: „Zsidó hitű bűnösök mindig és mindenütt kiváltképpen a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények elkövetői közt akadnak.”)

Sem Berzsenyi, sem Eötvös József, sem Kovács Lajos nem csak a keleti bevándorlókról beszél, ahogy Szabad György is általában a zsidóknak tulajdonított üzemek – az uzsora, a börzejáték, a váltóhamisítási ügyek, a korrupció és az iszákosság terjesztése, a plutokrácia – kapcsán fogalmazza meg, hogy az antiszemitáknak „sohasem sikerült bizonyítaniuk, hogy a gazdasági bajokért kizárólag vagy akár csak elsősorban a zsidókat terhelné a felelősség”.

## A NAGY PER

„Ez a bűnper az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni.”

Istóczy Győző fogalmazott így a per kezdetén.

Tiszaeszlárról rengeteg könyv és tanulmány született az elmúlt százharminc évben. Soknak az a lényege, hogy a zsidók ártatlanok voltak, a nyomozás és a per pedig koncepciós, melyben a megyei nemesség (egy része) és az antiszemita politikusok nyomást gyakoroltak a nyomozó hatóságokra és a bíróságra, hogy igazolják a hamis vádat. A cél bebizonyítani a tiszzaeszlári zsidók bűnösségét. A legjobb, ha a vád bizonyosodik be, de az is elég, ha valami aberrációra, leánykereskedelemre, gyermekprostitúcióra derül fény, hiszen az ébredő modern antiszemitizmus korában az ő bűnösségük a zsidóság egészének bűnösségét is bizonyította volna.

Sok írás az ellenkezőjét fejtegeti. Azt, hogy az eszlári zsidók bűnösök voltak, mégis felmentették őket. Azért, mert a magyar (és nem magyar) zsidóság ugyanazt gondolta, amit Istóczy Győző, hogy „ez a bűnper az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni”, tehát óriási veszélyt rejt az ügy, ezért aztán mozgósította pénzhatalmát, megszarolta a magyar politikai vezetést, orvostudósokat és szakértőket vásárolt meg, s így megvédte az elkövetőket. Nem azért, mert őket akarta védeni, hanem azért, mert az ő védelmükkel a zsidóság egészét védte.

A vádiratot 1883. április 14-én nyújtották be. Ami fontos, és kevesen tudják, hogy a vérvádat már a nyomozati eljárás végére elvetették: a vád „vallási rajongásból” elkövetett emberölés volt. A második bűnvádi perszakasz (az ügyészi szak, a törvényszéki előnyomozás) kezdetén, 1882. május 12-én Egressi Nagy László nyíregyházi alügyész a helyszíni vizsgálatot azzal indokolta, hogy „azon jogszerű gyanúok állapítatik meg, hogy a kérdéses helyen és időben Solymosi Eszter akár esetleges erőszakos nemi közösülés, akár ellopás és idegen kézre játszás, akár megölés céljából, idegen befolyás és erőszak által vezetett el vagy tűnt el”. Szó sem esett a vérvádról. A vádirat benyújtásakor a közvádlok – élükön Kozma Sándor királyi főügyésszel – egyetértettek abban Eötvös Károllyal, a védők vezetőjével, hogy a vádemelést nem sikerült bizonyítékokkal alátámasztani: „a vádnak voltaképpen nincs tárgyi ténye s a vádlottakat valósággal semmi komoly jelenség nem terheli”.

A magyar királyi főügyészség 1883. április 16-án zárta le a vádiratot. A vádindítvány nyomán a királyi törvényszék aznap vád alá helyezte a fogságban lévő tizenöt izraelita vallású terhelteket. A bíróság vádhatározata gyilkosságról, gyilkosságban való bűnrészességről, bűnpalástolásról szólt, ez pedig kötelezővé tette a további eljárást és végtárgyalás tartását. A felbolydult társadalom nyilvános tárgyalást követelt. A sértettek védői is.

Seyffert Ede közvádló tulajdonképpen a vádlottak mellett tartott védőbeszédet. Nem a vádlottakat vádolta, hanem a vizsgálatot és a vizsgálóbíró, hogy egy középkori babona bizonyítékait kutatta, és a nyíregyházi királyi törvényszéket, amiért vádhatározatában rituális gyilkosság gyanújáról beszélt. (Ezért Ónody Géza, állítólag, kihívta párbajra.)

Bary József (a vizsgálóbíró) így tiltakozik a könyvében: „Vérvádról a perben, sem a bírósági iratokban, sem a végtárgyaláson szó sem volt (...) Vérvádat csak Istóczy, majd Ónody és még később Verhovay emeltek a perből kifolyóan a zsidóság ellen (...) A nyomozás és a vizsgálat kizárólag arra terjedt ki, hogy mi történt Solymosi Eszterrel, s mikor alapos gyanú merült fel arra nézve, hogy az idegen metszők néhány eszlári zsidó segítségével ölték meg, kötelességszerűen vizsgáltuk, miért ölték meg, s a vizsgálat a gyanúok alapján arra is kiterjedt, nem vallási fanatizmus volt-e a gyilkosság motívuma?”

Az egykori vizsgálóbíró érvelése észszerű.

Hogy hiszek-e neki?

Ma már mindegy. Lehetséges, hogy ő maga kizárólag a szakmai követelmények szerint járt el, és nem voltak előfeltevései, vagyis nem antiszemita volt, hanem modern tisztviselő, akinek akkor is el kellett volna járnia, ha a kamaszlány eltűnése kapcsán nem eszlári zsidó férfiakat gyanúsítanak vérváddal, hanem katolikus papokat pedofíliaival, vagy eszlári magyar asszonyokat boszorkánysággal. De hihetnek Eötvösnek is, aki szerint Bary a kinevezése pillanatától csakis a vérvádat alátámasztó nyomokat kereste. (Vajon bizonyít bármit is, hogy Bary belepislantott az 1791-es szilágypéri vérvádper irataiba?)

Két dolog viszont tény. A magyarság vezetői nem engedték politikai antiszemitizmussá szerveződni azt az ellenszenvet, melyet a magyar középosztály (öröklött értékrendjéből következően is) érzett, s amit létfeltételeinek folyamatos tökéletes (vagyis nem kis részt zsidó) lerombolása fokozott. Hogy emberségből, meggyőződésből, politikai és gazdasági érdekből (vagy mindezek együttes eredményeképpen) történt-e ez, az tulajdonképpen megint csak mindegy. A másik tény pedig az, hogy a per eredményével senki sem volt igazán elégedett. Felmentő ítélet született, de a vádlottak ártatlanságát nem mondták ki, és soha nem került kézre más gyanúsított, tettes vagy tettesek.

## NAIVITÁS VAGY HAZAFISÁG?

Nem biztos, hogy könnyű ma átérezni a per tétjét.

Van, akinek sikerül, más azt mondja: „Túlzás. Nem más ez, mint a szokásos zsidó vircsaft. Kavarnak, mert az a lételemük, abból mindig ők jönnek ki haszonnal.”

A történészek többsége szerint a zsidóság nagyobb része – ortodoxok és neológok, hazaiak és külföldiek egyaránt – tisztán látta, vagy legalábbis érzékelte a veszélyt, és évszázados, évezredes beidegződéseinek megfelelően cselekedett, vagyis összezárt, szolidaritást vállalt.

Érdekes viszont, olvasom itt-ott, hogy azért a zsidók közt is akadtak olyanok, akik nem ismerték fel a per konstruált voltát, és így – naivan állva a kérdéshez – nem ismerték fel az igazi veszedelmet sem. Valahol azt olvasom, hogy Wahrmann Mór, Deák Ferenc híve és (politikai) istápolója, a rabbi-gyerekből lett gyáriparos, egy se-regnyi pénzügyi és iparvállalat alapítója és részvényese, a „legnagyobb magyar zsidó” ilyen naiv lett volna...

Én nem hiszem. Ravaszul tőzsdézett, egyebek közt amerikai cégek részvényein vagyonosodott. Az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnökeként is a magyar pénzügyek és gazdaságpolitika egyik meghatározó alakja volt. Nem hiszem, hogy naiv lett volna. Igaz, arról álmodott, hogy Budapest hamarosan világváros lesz. De meg is tett ezért mindent: az 1870-es évek elején ott bábáskodott a nagyváros születésénél. Pénzügyi és iparvállalatok részvényese volt, elnöke a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, hatalmas földbirtokokra tett szert, például ő vásárolta ki a herceg Esterházy zárgondnokságból a kisvárdai uradalmat. Krózus volt és nagy mecénás: támogatta a Magyar Tudományos Akadémiát, az Operaházat, a Zeneakadémiát, a Magyar Történelmi Társulatot, a Nemzetközi Vöröskeresztet.

Nem volt naiv.

Annyira nem, hogy még Istóczy Győzővel is egyet tudott érteni. Például abban, hogy a galíciai bevándorlást meg kell állítani. Parlamenti beszédében a miniszterelnökön is túltett, olyan hevesen agitált az orosz zsidók bevándorlásának megfékezésé mellett. De ettől még párbajozott Istóczyval – ráadásul Eszlár miatt. Nem hagyta ugyanis szó nélkül az országgyűlésben, amikor az antiszemita elkezdték pedzeni a

vérvádát. A magyar nép – mondta – nem hagyja magát félrevezetni, „hiába iparkodnak egyesek arra a talajt mindenféle ganéjtrágyával előkészíteni”. Istóczy úgy hallotta – vagy úgy akarta hallani –, hogy a magyar országgyűlés első izraelita vallású képviselője, ez a „Móriczka” leganézta őt. Ebből kerekedett a becsületbeli ügy.

(Wahrmann egy másik párbaja legalább olyan ismert, mint az Istóczyval vívott duellum. Nem kisebb nagysággal, mint – a párbajt amúgy ostoba úri huncutságnak valló – Herman Ottóval akasztotta össze a bajuszát. Az erősen legenda ízű történet szerint a köpcös és koros, vakságig rövidlátó Wahrmann a segédeit kérdezgette, hogy „Hol áll a goj?”, míg a süketségig nagyothalló Herman azt firtatta az övéitől, hogy „Lótt-e már a zsidó?”)

És ha már benne vagyunk, említsünk meg még egy párbajt. Az eszlári vádlottak egyik védője, dr. Heumann Ignác is párbajra kényszerült. A vármegye bajnokával, a konok és hirtelen természetű egykori csendbiztossal, Vay Györggyel csapott össze, akit Eötvös Károly tömören így jellemez: „A csendbiztos rettenetes ember volt. A nyers Vay György.” És akit Krúdy sötét szemű, bozontos szemöldökű, fekete lovú és fekete ruházatú embernek mond, aki hosszúszerű, térdig bőrizött nadrágot visel, cúgos cipőjén pengő, taréjos sarkantyúval, kalapja mellett árvalányhaj-bokréta, övében pisztolyok, a derekán hosszú, kosaras kard, amilyen fegyvereket napjainkban csak a régi szindarabokban látunk. És ez a marcona dzsentrí nem hányja kardélre a zsidó ügyvédet, hanem az ügyvéd sebesíti meg őt.)

Wahrmann nem volt naiv. A korábban már említett Mezei Ernőnek azt fejtegette, hogy gyerekes optimizmus volna lekicsinyelni a vérvád jelentőségét.

Vagy lehet, hogy mégis naiv volt?

Ha igen, akkor úgy volt naiv, mint megtestesülése a kiegyezés kori izraelita vallású magyar hazafi eszményképének. Aki így gondolkodott: „Az nem igaz hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk karöltve kell járjon a felekezetünk iránti törhetetlen hűséggel, odaadással.”

Ugyanabban hitt, amiben Ignótus Pál, a Nyugat szerkesztője és még sokan mások, hogy a magyarországi zsidókérdés nem azért létezik, mert magyar és zsidó érdek áll egymással szemben, hanem azért, mert a modernitás (amit igen nagy arányban képvisel a zsidóság) és az elmaradottság (konzervatív hagyomány) vív csatát. Amint a polgárosodás megfelelő szintet ér el, a kérdés magától megoldódik, a „zsidóság mint zsidóság se nem oszt, se nem szoroz többé, s a zsidó egyenkint: ember, akit aszerint vesznek számba, amilyen ember”.

Dr. Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet hajdani igazgatója 1917-ben így fogalmazza meg ugyanezt: „A zsidóság semmiféle szempontból nem corpus separatum (külön test), hanem a nép egy része. Lehet harcot indítani a zsidó vallás vagy a zsidó polgárok ellen, de ez nem »zsidókérdés«, hanem a lelkiismereti szabadság és az általános jogegyenlőség kérdése. Középkor vagy újkor? ez a kérdés.”

Litván György ezt a szemléletet az egész baloldal sajátjának tartja: „A magyar szociáldemokrata és kommunista mozgalmak jelentős részben zsidó származású ve-

zetői – kevés kivételtől eltekintve – egyszerűen nem foglalkoztak a zsidókérdéssel, sem személyes, sem társadalmi vonatkozásban. A problémát – marxista elvek szerint – egyszerűen a kapitalista fejlődés átmeneti produktumának tekintették, megoldását pedig, más problémákéhoz hasonlóan, a megvalósuló szocializmustól várták.”

## ESZLÁR ELŐTT, ESZLÁR UTÁN

Eszlár előtt a magyarság és a magyar zsidóság közt a két nép legjobbjainak sok évtizedes együttműködése eredményeként bizalom alakult ki.

Eszlár előtt a magyar kultúra befogadására kész zsidóság egyetértett az esetleges keleti beözönlés elleni védekezéssel, és nem törekedett az általa sem kedvelt „kazárság” tömegeinek betelepítésére.

Eszlár előtt (1868-ban) a Nagymihályiban összehívott magyar zsidó kongresszuson a hazai zsidó hitfelekezet kettévált: modern kongresszusi (neológ) és ortodox ágra. Utóbbiak már-már hitehagyottnak tekintették a gazdag, polgárosult, liberális zsidóságot, amely maga is idegenkedett az elmaradott, másfajta erkölcsiséggel élő szegény rokontól. Így aztán Eszlár előtt a szolidaritás sem igazán működött: az európai kultúra befogadására, és ezzel a beolvadásra is kész magyar zsidóság csak kirívó, a zsidóság egészének létét fenyegető esetben sietett a „szegény rokon” segítségére. Amilyen például Tiszaeszlár volt. A vérvád, nyugodtan kimondhatjuk, összekovácsolta a rendszeren egymással nehezen érintkező két zsidó irányzatot. (Ami, természetesen, csak leegyszerűsítéssel élve mondható kettőnek, hiszen a két törzs maga is sokféle ágazik.)

Az eszlári vád – vagyis az új antiszemitákban felismert veszély – nemcsak a két irányzatot közelítette egymáshoz, hanem a külföldi zsidóságot is mozgósította, mert a zsidók közül sokan ugyanazt gondolták, amit Istóczy: hogy a nyíregyházi per fordulópont lehet a magyarság (sőt általában a nem zsidóság) és a zsidóság kapcsolatában.

Eszlár után, vagyis a felmentő ítélet után országszerte antiszemita zavargások törtek ki, üzleteket fosztogattak, családok menekültek otthonaikból. A kormány itt-ott katonai erővel fojtotta el ezeket a mozgalmakat, s a népre az istenített Kossuth intelme is hatott: „Én az antiszemitisztikus agitációt mint a 19. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”

Eszlár után néhány hónappal, 1883 októberében Istóczy és hívei megalapították az Országos Antiszemita Pártot, mely az 1884-es választásokon tizenhét mandátumhoz jutott.

Eszlár után, 1883 őszén sokan szólaltak fel az országgyűlés képviselőházban, köztük számos magyarrá lett zsidó képviselő. A sátoraljaújhelyi Mezei Ernő például így beszélt: „Istóczy képviselő úr számítása beütött abban, hogy a falvak lakossága bekormozott arccal, baltákkal, füttykösökkel fölfegyverkezve bemegy a városokba s a boltokat betöri... Ha azt mondja Istóczy úr, hogy hiába mentették föl a zsidókat, mégis mindenki meg van győződve a rituális bűnről, hát csak annyit felelhetek, hogy



volt idő, mikor a törvényszékek nem is mentették fel a zsidókat ily vádak alól, mégis átszenvedték ezt az időt, és egy felvilágosult kor átlátta a vád alaptalanságát... És ha valami hiányzott az új zsidó nemzedék neveléséhez, hát azt megadja éppen az antiszemita mozgalom: megtanulják, hogy ez a föld nem idyllek hazája, hogy ez a jog nem könnyű ajándék.”

Eszlár után a szövetség helyreállt. Nyolc évvel az 1884-es választások után az Országos Antiszemita Párt előbb darabjaira hullott, aztán csöndesen kimúlt: az 1892-es választásokon antiszemita jelölt már nem indult.

Eszlár után tizenkét évvel, 1895-ben a magyar országgyűlés befejezte az egyenjogúsítás művét, a zsidó felekezetnek megadott minden jogot, ami addig csak a keresztény egyházakat illette meg. Az esemény a zsidók teljes jogegyenlőségének és a magyar társadalomba történő beilleszkedésének befejező aktusa volt. 1896-ban, Eszlár után tizenhárom évvel, a honfoglalás ezredévi ünnepségeinek idején a Dohány utcai zsinagógában magyar nemessé lett zsidó nagyvállalkozók díszmagyarban hallgatták a neológ történész-rabbi, Kohn Sámuel hazafias prédikációját.

## VÉGÜL IS GYŐZELEM VAGY BUKÁS?

Mondhatjuk, hogy Istóczyék számítása nem jött be, mert ahogy Vajda Béla losonci főrabbi 1916-ban írja: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott.”

Mondhatjuk azt is, hogy Istóczyék számítása bejött, mert az idő nekik dolgozott. Minden rendben lett volna, ha negyven év múlva nem jön Trianon, majd Hitler, aztán újabb világháború, végül 1944 tavasza, nyara, ősze, tele.

De jött Trianon, jött Hitler és jött 1944.

Tiszaeszlárról sokan hallottak, de kevesen tudnak róla sokat. Akik tudnak valamit, azok többségét nem a história iránti érdeklődésük, inkább a politikai elköteleződésük motiválja. Ezért van az, hogy Tiszaeszlárt én győzelemnek mondom, hiszen a modern hazát és reményteli jövőt építő magyarság visszaverte „a középkori babonáság fegyverével támadó politikai antiszemitizmus rohamát”. Mások viszont Eszlárban semmi felemelőt nem látnak, az esettel és a perrel kapcsolatban csakis a „magyar elmaradottságot”, a „magyar antiszemitizmust”, a barbarizmust hangsúlyozzák. És létezik a harmadik nézet is, ami szerint Eszlár és per bukás volt, hiszen: „a földgolyót behálózó zsidó tőke és kapcsolatrendszer mozgásba lendült, majd a magyar politikai vezetést megszarolva, a nemzetet középkori babonáságban elmarasztalva megmentette a zsidó elkövetőket, akik természetesen nem vallási fanatikusok, hanem bűnözők voltak”.

Ezt a nézetet markánsan fogalmazza meg Verhovay Gyula: „A zsidóságnak világraszóló hatalmát soha oly kirívóan, oly dacosan föllépní nem láttuk, mint az eszlári per alatt. Aranyat vert föl lábuk érintésére a fővény, megnyílt kezük érintésére minden zár. Színt kölcsönöztek a tudománynak, lenyaktílozták az igazságot. Miniszterek és



tisztviselők tüntettek, hogy a részrehajlás diadalmasan hordozza meg a középületek hivatalszobáin s az egyetem orvosi termein a halálfejes zászlót. Pénzt és babért szórtak azok útjára, akik támogatták; gyűlölettel és üldözéssel sújtották azokat, akik útjában állottak. Előléptetés, jutalom, dicsőség jutott azoknak, akik a bűnt elpalástolni segítettek: megbéklyózás, elnyomás, pellengér, halál osztályrészesei lettek azok, akik azt hangoztatták: legyen igazság, vagy vesszen a világ.”

A vérvád összekovácsolta a különben széthúzó zsidókat, és látványosan mozgósította a külföldi zsidóságot. Ennek láttán viszont sokan értetlenkedve, sértett indulattal tették fel a kérdést: „Hogy szabadott az országnak rossz híret kelteni?”, „Hogy szabadott a magyarságot középkori babonasággal vádolni?”, „Hogy szabadott minket egy pedofil gyilkosért vagy néhány leánykereskedő szörnyetegért a művelt nagyvilágban befektíteni? Minden emberi közösségben vannak beteg és bűnös emberek. Miért a zsidók lennének különbek?”, „Hogy szabadott ezt tenni azután, hogy a magyar bíróság visszautasította a vádat, és felmentette a vádlottakat?”, „Most akkor zsidó magyarok és magyar magyarok mégsem vagyunk egyformán magyarok?”

A mai kérdező ugyanezeknél a kérdéseknél elakad, mert olyan történelmi ismeretek birtokában van, amiknek a Trianon előtt élt emberek nem voltak.

Világháborúra, vörös- és fehérterrorra gondolok, meg Trianon borzalmára, az elfogadhatatlan ország-csonkításra és a vele járó rettenetre. A menekültvagonok tízezeire, kitelepítésekre, numerus claususra és zsidótörvényekre. Auschwitzra. A Donnál elesett százezerre. A Maniu-gárdisták gyilkosságaira. A Bácskában lemészárolt magyarokra. Gulágra, csehszlovák-magyar lakosságcsere, német kitelepítésekre. A világháborút követő bosszúra. Recskre és ávéhára. A szocializmus évtizedeire. Olyan időszakokra, amikor nem az egyén maga, hanem mindig valaki vagy valami más döntötte el, hogy ő kicsoda, hogy ki zsidó, ki keresztény, ki kulák és ki proletár, ki német vagy szlovák, ki magyar és ki nem az.

A mai kérdezőnek mindez ott van a fejében.

Viszont a régiek nem tudták, hogy mi jön.

Sem zsidók, sem magyarok.

Mikszáth nem volt naiv vagy széplélek, ismerte az embert, Eszlárral kapcsolatos, higgadt mondatából én mégis a megváltott, szebb jövő biztonságát vélem kihallani: „A zsidók annyi üldöztetésnek voltak már kitéve, hogy nem csoda, ha a szél zörgésében is veszélyt látnak s védelemre készülnek.” Riedl Frigyes, kárpátaljai születésű, nagy irodalomtörténészünk Eszlár után harminc évvel ezt jegyzi a naplójába: a zsidókérdés „nagyon kényes. Nem őszinték. Senki nem akar hozzányúlni. Zsidók szerepe, száma, intelligenciája miatt. A zsidók hajlandók minden kritikában, megjegyzésben rosszakaratot, üldözést, felekezeti elfogultságot, pogromra való uszítást látni. Legyünk igazságosak. Nem csoda, sokat szenvedtek.”

## ÖNKÉNTES GETTÓ? AMERIKA? IZRAEL?

Régi igazság, hogy minden embernek – a politikusnak, tudósnak, művésznek talán különösen is – a saját kora kérdéseire, gondjaira kell választ, megoldást találnia. Azt hiszem, a reformkori, majd a 48/49-es és a kiegyezés körüli nemzedékek jól csinálták, hiszen Eszlár után még sokáig, mintegy három emberöltőn át, egészen 1944 nyaráig működött a szövetség.

A kérdést tehát, hogy vajon a szövetség megoldást jelentett-e magyaroknak és zsidóknak, megválaszolhatjuk: igen. Azt jelentett. Nyilvánvalóan nem mindenkinek.

Monostori Imre egyik tanulmányából (*A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a huszas évektől a zsidótörvényekig*) egészében emelem ki a következő bekezdést, melyben a szerző Jászi Oszkár *Magyar Kálvária – magyar föltámadás...* című, 1920-ban megjelent művéből idéz. A nemzetiségi kérdéssel is sokat foglalkozó, szabadkőműves Jászi, aki már az 1905-ös oroszországi forradalmat is szinte ujjongva ünnepelte, és akit időnként zsidó öngyűlölettel szoktak vádolni (sőt azzal, hogy ő volt a numerus clausus értelmi szerzője), Riedl Frigyeshez – és másokhoz – hasonlóan nagyon nehéznek ítéli a „zsidókérdést”.

»„Zsidókérdés tényleg létezik Magyarországon és azt tényleg orvosolni kell. A zsidókérdés lényege abban áll, hogy a magyar nép óriási kulturális elmaradottsága, teljes gazdasági és politikai szervezetlensége folytán egyetlen téren sem érvényesül oly mértékben, mint az a benne szunnyadó hatalmas szellemi és erkölcsi erőknek megfelelően.” Jászi megjegyzi, hogy a magyar zsidóság talán soha nem volt még kitéve annyi atrocitásnak és olyan antiszemita nyomásnak, mint éppen a „keresztény nemzetéhez címzett betyáruralom” idején. Ugyanakkor azt is írja, hogy „a mértéktelen antiszemitizmusban maga a zsidóság, sőt az egész magyar liberalizmus is bűnös. Az utolsó huszonöt év alatt a zsidókérdés tabuvá lett Magyarországon. [...] A zsidóságot nem volt szabad sem bírálni, sem figyelmeztetni. Aki például megállapította a magyar zsidóság számbeli túltengését a szellemi élet vezető pozícióiban, mely éppen nem felelt meg sem országos átlagszámának, sem szellemi-erkölcsi fajsúlyának [...], aki utalni bátorkodott arra, hogy idegen uzsorásoknak beözönlő csapatai mily veszedelmesek az egyszerű falusi kultúrákra nézve; aki kritizálni merészelte a budapesti metropolis zsidó intellektuel szellemi életének számos ízléstelenségét és ripők amoralizmusát stb. stb.; az ilyen ember rögtön közveszélyes, durva, műveletlen antiszemitaként lett beállítva, akit az egész sajtó lehurrogott, sőt lehetetlenné tett.»

A következő mondatokat már magam idézem Jászitól; 1917-ben írja, hogy a „zsidóságnak anormális arányszámát némely értelmi foglalkozásban” csökkenteni kellene, így téve lehetővé, hogy „az ősi paraszti reservoir”, a nemzetnek „ez a kiapadhatatlan kincsesbányája minél több s kiválóbb parasztivadékot vigyen be a szellemi erők küzdőterére”.

Jászi úgy gondolkodik, hogy olvasójának az jut eszébe, ő az, aki személyében, sorában is képes felmutatni a kérdés bonyolultságát, átláthatatlannak tűnő rétegzettségét. Ő, akit antiszemita magyar ellenfele, valamint cionista és ortodox zsidó

ellenlábasa is egyformán gyűlöl. Hiszen ő maga a szövetség. Az asszimilálódott magyar zsidó. (Aki attól még gyűlölő Vázsonyi Vilmost, az asszimilált magyar zsidó politikust, mert az, ha áttételesen is, de politikai szerepvállalásával támogatja az „ellenforradalmár” Horthyt. Wahrmann Mórt, az asszimilált zsidó mágnás típusát pedig azért nem szereti, mert azt kapitalista kizsákmányolóknak tartja.)

Egészen biztos, hogy sok magyarországi zsidónak a szövetség nem jelentett megoldást. És az is biztos, hogy léteztek más megoldások is. Maradni zárványként, önkéntes gettóban. Menni tovább Európába, Amerikába, Ausztráliába. A tervezett madagaszkári vagy kongói új Izráelbe. Alijázni, vagyis visszatérni a Szentföldre.

És részben biztosan igaza van az írás elején már citált Szilágyi Dénesnek, vagyis Sabbatai doktor úrnak, amikor azt írja, hogy a magyarországi zsidóság beolvadására „akkor sem került volna sor, ha hajlandók lettek volna beolvadni”, ugyanis Magyarországon nagyobb volt a zsidók száma, semhogy beolvadásuk lehetséges lett volna. És közben igaza van Michael K. Silbernek is, amikor úgy látja, hogy az „első világháború táján a magyar és különösen a budapesti zsidóságot a kontinens egyik legjobban asszimilálódott zsidóságának tartották”.

És biztosan igaza van Alexander Bernátnak is, aki 1917-ben – amikor Ady a Korrobori-cikket írta, és amikor Jásziék a Huszadik század zsidó-körkérdéseit szétküldték – így vall: „ez a föld predesztinálnak látszik a két néplélek hatalmas és nagyot szülő egyesülésére”. Tíz évvel később Babits így mondja ugyanezt: Rosenberg és Sátorfy, a „két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és a kultúra nevében”. Nyolc évvel később, az 1930-as évek derekán Illyés is a szövetségről beszél: „A zsidóságot a magyarság nem mint nemzetet vagy fajt fogadta magába, hanem mint egyéneket. Ez volt a hallgatóságos alku és ez a kulcsa a megoldásnak is. Ezt a kulcsot csak a zsidók forgathatják, még pedig mindnyájan külön-külön. Már el is kezdték azzal, hogy magyarul beszélnek, azzal, hogy tradíciójuk inkább magyar, mint zsidó.”

## VÉGE A TÁNCNAK?

Az elmúlt száz év történelmének ismeretében kikerülhetetlenek a kérdések: „Naiv álmom volt a két kultúra termékeny ölekezésében hinni?”, „Hiba volt a zsidóságot befogadni?”, „Hiba volt a zsidóságnak az asszimilációra törekedni, a magyar nemzeti identitást választani? Hiszen nem jött be. Az út zsidótörvényekhez, Kamenyec-Podolszkijhoz és Auschwitzhoz vezetett.” „Igazuk lett a magyar antiszemitáknak, és igazuk lett a zsidó vallási ortodoxia, a haszid zsidó messianizmus meg a politikai antiszemitizmusra válaszul kifejlődő politikai cionizmus híveinek, akik mind azt mondták: a szövetség nem működhet?”

Vajon tényleg hiba volt? Vajon tényleg reménytelen volt?

A magyarok közül mindazok, akik a trianoni tragédiát és annak következményeit a magyar zsidóság „mesterkedéseinek” és hazafiatlanságának tulajdonítják, szintén

azt állítják: hiba volt. Bizonyára hiba volt a kétezer esztendő után újra megvalósult Judenstaat, a modern Izrael állam öntudatos polgára felől nézve is.

Minket azonban most nem a zsidóság válasza érdekel, mert úgy gondoljuk, hogy ezekre a kérdésekre a magyarságnak és a magyar zsidóságnak kell válaszolnia. Közben azt is be kell látnunk, hogy Izrael léte kihat a földkereken élő összes zsidóra, a ma élő magyar zsidóságra (és annak válaszáira) is. Túl vagyunk Trianonon, forradalmakon, két világháborún, haláltáborokon, rövid német és hosszú szovjet megszálláson, Rákosi korszakán és Kádárén, 1956-on. (Egyszer egy jó barát, némiképp leegyszerűsítve, így foglalta össze: – Figyeld meg, 1849 óta valahányszor jó útra akarunk térni, mindig alaposan elfenekeltek.) A zsidóknak államuk, atombombájuk, ütőképes hadseregük van, benne a világ leghatékonyabb légierejével; 1948 óta minden háborújukat győztesen vívták meg, diplomáciájuk a Föld talán legerősebb mai birodalmának kül- és belpolitikáját is befolyásolni képes, ott vannak a földkerekség legnagyobb tudományos, gazdasági és pénzügyi történeiseiben. Ha úgy tetszik, az utóbbi száz évben a zsidóság – túlélve a léte ellen intézett brutális támadást – megvalósítja „világuralmi terveit”. Ugyanezen idő alatt a magyarság folyamatosan teret veszített egyetlen földi otthonában, a Kárpát-medencében. Borsi-Kálmán Béla 2009-ben így fogalmazta meg ezt egy nemzetközi konferencián: „Magyarország 1920 óta folyamatosan előnytelen geopolitikai adottságai 1989 után jelentékenyen rosszabbodtak, stratégiai lehetőségkerete tovább csorbult, érdekérvényesítési képességei pedig valamennyi szomszédjával szemben csökkentek.”

Félek, hogy az Erdélyből elszármazott történész szerzőnek igaza van. Semmi más nem említek, gondoljunk csak a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki magyarság megállíthatatlannak látszó fogyására. (Gondolhatunk a csonka országára is, de az természetes folyamatok eredménye: európai jelenség.) Gondoljunk az állandó, szünet nélküli román, szlovák, ukrán nyomásra. Talán ez a legfontosabb. A nemzetalakítás lehetőségei. Ez az, amit a legnehezebb megérteni és megemészteni. Hogy állandóan alakulunk. Alakulnunk kell. Jó irányba vagy rossz irányba, önként vagy ostorozva, vakon vagy tisztán látón, de mint a földkerekség valaha létezett minden szerencsés vagy elátkozott közössége – változunk. Arany János éve van, hadd idézzem őt (a Toldi estéje, első 1848-as változatából): „Elmúlik a régi; hajt az idő s eljár – / Ha felülünk felvesz, ha maradunk nem vár, / Változik a világ: gyengül ami erős, / és erős lesz ami gyenge volt azelőtt.” És nagyon hasznos, ha nem a vágyaink és az érzelmeink, a sértettségünk és a dühünk szerint, hanem a vágyaink és az értelmünk szerint irányítjuk a változást. Így hát a kérdést, hogy ki vagy mi a magyar, miből lett és mivé lesz, és mi a teendője, hogy azzá legyen, amivé lenni szeretne, ezeket a kérdéseket sűrűn fel kéne tennünk.

A magyarság nemzetépítő tevékenysége Trianonban megbicsaklott, és megbicsaklott akkor a magyar-zsidó szövetség is, 1944-ben pedig mintha vége szakadt volna a Korrobori-táncnak.

Ki hibáztatható ezért?

A magyarság?

A zsidóság?

Mindkettő?

Egyik sem?

A történelem? (Mondjuk együtt Mircea Eliadéval, hogy „átgázolt rajtunk a történelem terrorja”?)

Tény, hogy a magyarság képtelen volt megvédeni magát, és képtelen volt megvédeni a részévé lett magyar zsidóságot.

Háromszáz évvel ezelőtt a Kárpát-medencében gyakorlatilag nem élt zsidó ember. Aztán kétszáz éven át zsidók tömegei érkeztek az országba. Volt, aki tovább ment, más maradt és nem olvadt be, de a zsidóság igen nagy hányada beolvadt: magyarrá lett. Tiszaeszlár előtt és még sokáig utána is a magyarság tudott kínálni valamit a zsidóságnak, amire annak szüksége volt (életteret, szabadságot és egyenlőséget), és a zsidóság tudott kínálni valamit a magyarságnak, amire annak volt szüksége (modernitást, kapcsolatokat és tőkét). Aztán jött, ami jött: a történelem terrorja.

De a nemzetépítés azóta is folyik.

Izraelben, Amerikában és a Kárpát-medencében is.

És ahogy változnak az érdekek, változnak a barátok. Magyarország 1948 májusában, szinte megalakulása pillanatában ismerte el Dávid Ben-Gúrión új-ősi államát. Aztán az 1967 nyarán vívott hatnapos háború után agresszornak nyilvánítottuk Izraelt – pontosabban az MSZMP Központi Bizottsága tette ezt –, és megszakítottuk (mi és a Varsói szerződés további öt állama) a zsidó állammal a diplomáciai kapcsolatot. Huszonkét évvel később, 1989 tavaszán pedig először lépett magyar földre izraeli miniszterelnök. Jichak Sámír akkortájt született az Orosz Birodalom keleti peremén, amikor Jászi éppen haditudósító volt arrafelé. A leendő kormányfő harcos cionista volt, húszévesen alijázott, és a Szentföldön működő híres-hírhedt terrorista egység, a Stern-csoport tagja lett. 2017 nyarának derekán ismét izraeli miniszterelnök járt nálunk. (Benjámín Netanjáhu már a független Izrael államban, Tel-Avivban született. Harcolt az 1973-as jom kippuri háborúban, bátyja pedig az a kommandó-parancsnok volt, aki egyedülként esett el az entebbei repülőtéren az 1976-os ugandai – különben sikeres – túszzabadítási akcióban.)

Ennek a valaminek az írása közben levelet váltottam Ács Margittal. „A mai meghasonlottságban – írja –, a valahai asszimiláció disszimilációba fordulásában nagyobb szerepe van már annak a ténynek, hogy a magyar társadalom struktúrájának gyökeres átalakulása után nincs igazán szüksége egymásra a két közösségnek, mint 1944 kitörölhetetlen emlékének. Nem mondom, hogy annak már nincs szerepe, csak annyit mondok, hogy a reális érdekellentétnek nagyobb szerepe van. A mai magyar zsidóság hangadói a neoliberális politika feltétlen híveiként abban érdekeltek, hogy Magyarország a multinacionális tőke és piac fennhatósága alá kerüljön, a holokauszt állandó emlegetése csak a megfélemlítés eszköze ebben az érdekharcban.”

## STRATÉGIÁK

A világ változik, és változnak a zsidók is. Eszembe jut, hogy beszél Vargas Llosa szép szentföldi könyvének egyik szereplője, a huszonhét éves, amúgy kedves, szívélyes Ezékiel Lifschitz: „Nyugodjanak bele az arabok, hogy zsidó föld ez, hogy sose lesz az övék, itt maradhatnak, hogy dolgozzanak nekünk. Aki nem nyugszik bele, az távozzék innen. Aki meg ellenszegül, és harcolni akar, tudja meg, hogy meg fogjuk ölni.”

Egyenes beszéd. A haza minden előtt.

Egy másik út Miko Peled útja, aki azt mondja és írja, hogy nem talál mentséget azoknak a fiatal izraeli férfiaknak a tetteire, akik 2008. december 27-én délelőtt 11 óra 25 perctől három héten át nap nap után több száz bombát dobtak a gázai polgári lakosságra. Szabadon idézem: „Ezek az Izraeli fiúk a földkerekség legütőképesebb légierijének pilótái. Hanukát ünnepelnek a családjuk körében, aztán felszállnak és civilek ezreit gyilkolják biztonságos és kényelmes magasságból. Utána hazaröpülnek, leszállnak, és tovább ünneplik a hanukát. Játsszanak a szőnyegen a gyerekeikkel. Megpörgetik nekik a trenderlit vagy a hanukka dreidlt, a bűgöcsigát. Aztán bebújnak a meleg ágyukba. Másnap reggel pedig megint fölrepülnek, és a kényelmes és biztonságos magasságból gyerekeket és civileket ölnek.” Gáza a világ egyik legsűrűbben lakott területe, mondja Peled. Körül van zárva. „Nincs hová elbújni. Nincs hová menekülni. És a gépek jönnek, jönnek, jönnek. Újra és újra. A palesztin anyák pedig végignézik, ahogy az olthatatlan foszfor leégeti a gyerekeik húsát a csontjukról.”

Mielőtt bármilyen irányból tüzet zúdítanánk rá, gondoljuk végig, hogy hová született, milyen családi hagyományt örökölt Miko Peled. Az édesapja Mattityahu Peled tábornok volt, az 1967-es hatnapos háború hőse, Izrael világraszóló diadalának talán legfontosabb kovácsa. (Gyakorlatilag felszólította a miniszterelnököt, Levi Eshkolt, hogy adja ki a parancsot a megelőző csapásra. Amúgy Mattityahu Peled az elsőtől, tehát a kezdet kezdetétől végigharcolt minden arab–izraeli háborút.) És már akkor, a győzelem pillanatában is a tárgyalásos megoldás híve volt. Az együttműködésé. A megértésé. A belátásé. Miko Peled nem Izrael ellensége, mégis a palesztinok szószólója. Azt a bizonyos három hetet, amiről fentebb beszéltem, a zsidóság hosszú történelmének legsötétebb és legszégientelenebb mozzanatának tekinti.

Korrobori ez is?

Zsidók és palesztinok tánca?

Scheiber Sándor azt nyilatkozta egyszer, nem is olyan régen: „Én nem bízom pusztán a párbeszédben – semmilyen téren. Vajon meggyőzzük-e egymást saját érveink igazságáról? Bebizonyítjuk-e a másikat, hogy amit állít, képtelenség? Szerintem nem párbeszédre van szükség, hanem tettekre. Hadd említsek példaként egy szent embert, XXIII. János pápát, aki kivételes egyéniség volt. Szerénységével, emberségével, a tett erejébe vetett bizodalomával Jézus hű tanítványának bizonyult. Ha valaki, ő igazán tudta, hogy a dialógus kevés, a változtatni és változni akaráshoz cselekedetek kellenek.” A nácibarátnak, zsidóbarátnak, liberálisnak, kommunistának, képmutatónak is kikiáltott „jó pápa”, akit a legtöbbször talán *Pacem in Terris* (Béke a világban)

enciklikájáról ismerhet, valóban jó példa, hiszen még a Jad Vasem Intézet rigorózus ítései is kis híján megítélték neki a Világ Igaza kitüntető címet.

A Korrobori táncnak vége. Nem azért, ami Tiszaeszláron és Nyíregyházán történt. Nem is Trianon miatt, zsidó törvények vagy 1944 miatt. A szocializmus négy évtizedét is hagyjuk most. Azért van vége, mert megszűnt az a közös érdek, ami a szövetséget élte és mozgatta. Megváltozott a magyarországi társadalom és gazdaság szerkezete. Változott a világ, benne megváltozott a zsidóság helyzete, ahogy megváltozott a magyarságé is. Megváltoztak a zsidók és megváltoztak a magyarok – a zsidó magyarok is. De ettől még igaz, hogy a magyarságban ott a zsidó elem (a vér? a génállomány?). Ezzel – tetszik vagy sem – szembe kell néznünk. Ady szavaival: itt egymást fojtogatva új népet produkáltunk.

Nem tudom, hogy Illyés Gyulának igaza van-e abban, amit 1935-ben így fogalmazott meg a már idézett Nyugat-cikkben: „Nem hiszek, mert semmi adatom rá, a zsidóság szellemi fölényében. A vagyonszerzés nem ilyen tulajdonság bizonyítéka. Egész másé. Nem hiszem, hogy a zsidóság vezető szerepe a magyar gazdasági életben, vagy az újabb kori magyar kultúra szervezésében a magyarság tehetetlenségének tükré. Nem hiszem, hogy ha nincs zsidóság, nincs magyar ipar, újságírás vagy forradalom. Könnyen meglehet, hogy sokkal különb van, ha tán valamivel később is.”

Nem állítom, hogy Illyés állítása igaz, de azt igen, hogy igaz lehet. Az a nép, amelyik a „népek országútján”, a népvándorlás végtelen sztyeppein „sztrádáján” a Kárpát-medencébe érkezve hont és államot alapított, miért ne tudott volna gyárat és bankot alapítani? A magyar honfoglalók úgy 70-80 éven át az ibériai Cordovától Itáliáig, Svájtól Konstantinápolyig fegyverrel sarcolták fél Európát. Fejedelmek és keresztény hitre tért királyaik 6-700 éven át Bizánci Birodalommal és Német-római Császársággal szemben is meg tudták védeni a hazát. Magyar zarándokok tömegei járták Európa zarándokútjait Rómától Santiago de Composteláig, Aachenig és Czesztochowáig. Diákok özönltek Itália, németföld és Németalföld egyetemére. Birodalmi aspirációjú uralkodóink voltak szép számmal. Bányászatunk bizonyos korokban a legfejlettebb volt a világon. Gondolkodásban, világszemléletben mindig és szinte azonnal Nyugat-Európa legfejlettebbeinek nyomában jártunk. Kereszténységet, protestantizmust, reneszánszt és felvilágosodást magunktól fogadtunk be. Várakat, végvárláncot építettünk, szentek sorát, szerzetesrendet és vallásfelekezetet adtunk a világnak. Tulajdonképpen ostoba felsorolás ez, hiszen végtelen, vagyis befejezhetetlen, ráadásul méltatlan is. Való igaz, hogy az oszmán török világbirodalommal nem bírtunk – ahogy sokáig senki a világon nem bírt vele –, és a 200-250 év szüntelen tusakodásban alaposan kivérettünk, hogy aztán azon nyomban a nyakunkba zuhanjon a német-osztrák gyarmatosítás (holott, ha magam is túlozni szeretnék, akár azt is mondhatnám, hogy a Habsburgokat mi, magyarok találtuk ki). És közben végestelen-végig a zsidókkal szemben az egyik legtürelmesebb európai állam voltunk, majd szövetséget kínálva befogadtuk őket a kivérett hazába. Nem hihetem, hogy éppen csak a manufaktúrák és gyáruk, a gépesítés, a pénz- és hitelügyek ne mentek volna saját erőből, ráadásul éppen 1867 után, amikor végre kivívtuk a (közös) szabadságot.

Nincs értelme ezen tépelődni, hiszen akinek ezt bizonygatni kell, az úgysem akarja érteni. Különben is megtörtént ami, és úgy történt, ahogy. Tovább kell lépni. Országot, hazát, népet minél magasabbra emelni. A magyarországi zsidókérdés – ha volt ilyen, és persze volt – régen kettőnk ügye volt: zsidóké és magyaroké. A magyarországi zsidókérdés – ha van ilyen – ma a Magyarországon élő magyar zsidók fejében és szívében létezik. Egységes, mindenkire érvényes, minden magyarországi zsidót kielégítő válasz nem létezett 1944 előtt sem. Levelében Ács Margit így ír ugyanerről: „A zsidóság maga sem tudott ezzel a kérdéssel megbirkózni. A magyarországi zsidókérdés elsősorban a zsidókban kérdés. Bennük van mély bizonytalanság saját identitásuk felől. Mi csak elfogadhatjuk a döntésüket, nem kényszeríthetjük ki. Az ország többsége ma várja ezt a döntést, készen arra, hogy elfogadja, ha az a nemzethez való csatlakozás, vagy tudomásul vegye, ha a döntés negatív. Szerintem régóta a magyarországi zsidó közösségeknél a labda, nekik kéne válaszokat találni a kérdéseikre, a mi további válaszaink csak azok függvényében születhetnek meg.”

## MAGÁNÜGYEK?

Itt megtorpanok, mert mintha ezzel eljutottam volna valahová, mintha nem lenne tovább, vagy ha igen, akkor ugyanannyit kéne még írnom, mint már eddig is. Azt meg nem akarom. Nem vagyok szakember, nem tudom és nem is akarom elemezni az 1945 után történeteket, az 1948 majd az 1956, végül az 1989 utáni évek eseményeit, történéseit. Befejezésül inkább arról, ami engem magam is érdekel, hogy vajon miért foglalkoztat a magyar-zsidó közös múlt, és miért írtam ezt a... minnek is nevezzem? esszét, tanulmányt, feljegyzéssort? Miért kezdtem el Tiszaeszlárról írni, és miként keveredtem Solymosi Esztertől Benjámin Netanjáhuig és Mario Vargás Llosáig?

Óvodás koromtól huszoneves koromig történész-régész akartam lenni. Az egyetemen is történelmi szakokat végeztem, és attól, hogy végül mégsem lettem hivatásos „múltbúvár”, attól még megmaradt a történelem iránti érdeklődésem. Talán ez is elég lenne. A zsidó múltban is a magyar múlt érdekel. (Persze, ez is bonyolultabb, hiszen ez is fordul: a magyarban és a zsidóban is az emberi érdekes. És bármennyire igaz ez, leírva szinte már lila.)

Tiszaeszlár pedig bánt. A közelmúltban egyre több helyen hallom emlegetni. De zsidók és nem zsidók, könyvtárosok és országgyűlési képviselők, kocsmárosok és gimnáziumi tanárok is, ha hivatkoznak rá, gyakran rosszul. Nem jól értik. Tulajdonképpen csak ennyi volt. Aztán kiderült, valójában Tiszaeszlár csak ürügy.

Fontos lehet az is, hogy apám közel ötven évvel ezelőtt írt egy nemzetközi szinten is érdeklődést keltő tanulmányt: a könyv-változat is gyorsan elkészült, amit kétszáz-ezer példányban adtak el. Sokan felszabadítónak, bátornak mondták az írást, mások ugyanazért nemzetárulónak tartották őt. Ne feledjük, a Kádár-kor közepén vagyunk, amikor a nemzeti érzés bűnös nacionalizmus, amikor Erdélyről, határon túli magyarságról, Trianonról, 1956-ról írni és értekezni nem lehet, ahogy nem lehet a zsidó



identitás kérdéseiről vagy a közelmúlt eseményeivel kapcsolatos felelősségről sem. „Hitler utolsó csatlósa voltunk – ezt tanítják a középiskolákban. – Trianonban azt kaptuk, amit a nemzetiségek ezer éves elnyomása miatt megérdemeltünk.” Apám 1975-ben megjelent munkájára itthon és külföldön, Németországban, Amerikában, Izraelben is sokan reflektáltak, és rengetegen írtak neki magánlevelet. Ez a kibontakozó levelezés tulajdonképpen izgalmasabb, mint maga a tanulmány. Valósággal felszakadt az emberekből, a magyar-zsidó emberekből a múlt, a kibeszéletlen fájdalom, a panasz, a vád és – ez legalább olyan fontos – a rácsodálkozó köszönet. Ember Mária – akinek Hajtúkanyar című regénye miatt írta apám a tanulmányát – maga is elámult: „A tanulmányt elolvasva jöttem rá arra, mennyire lehetett volna másképpen is. Hogy magát vagonírozzák és én nézem. És a másik, ami élményszerűen hatott: az, hogy máig nem tudtam – csak most, ebből a tanulmányból –, hogy miután minket elvittek, mi történt itt, az országban. Hiszen érthető talán, hogy mi sem kérdeztünk akkor.” Mezei András: „Kimondhatatlan örömet szerzett az írás, valósággal felszabadított. Ezt vártam évek óta, ezt a hangot. Mert az utolsó ilyen hang Bibó Istváné volt 1948-ban, a Válaszban. Köszönöm.”

A Wiener Tagebuch tudósítója nem csak az írásról, hanem a hatásáról is beszél: „Könyve megjelenése után igen sok hozzászólást kapott a szerző. Nem egy ezek közül balga, sőt ostoba, de nincs közöttük egyetlen igazán gyalázkodó sem. De még a valóban okos levelek írói között is akad, aki a szerzőt egyoldalúsággal vádolja, méghozzá kettős értelemben: egyrészt filozemitizmussal, másrészt antiszemitizmussal gyanúsítva. Több mint harminc év távlatából a bűnösség és felelősség, a zsidók és keresztények viszonya Magyarországon szemmel láthatóan nyíltan megvitatható. A mi szemszögünkéből – különösen, ha összevetjük ezt a szocialista tábor más országaiban fennálló helyzettel – ez a legörvendetesebb ennek a könyvnek a megjelenésében.” Randolph L. Braham: „Százaz György Ember Mária Hajtúkanyar című dokumentumregényére válaszoló, Egy előítélet nyomában című esszéje törte meg a magyar szellemi élet hallgatását a holokausztról.”

Azt kérdezhetik magukban, miért foglalkozom ennyit apám tanulmányával. Hadd idézzek mégis néhány további véleményt abból a sokból, később megvilágosodik, miért érzem fontosnak.

Ilia Mihály, akkoriban a Tiszatáj című folyóirat főszerkesztője: „Kedves Gyurkám, amit írtál korszakos és kulcsírás, mely nyithat jó zsilipeket és harminc év után minden álság nélküli beszéd lehetne ebben a tárgyban. Jól is van megírva.” Scheiber Sándor, a Rabbiképző hajdani igazgatója: „Ez egy nagyon jól meggondolt és nagyon jól megírt könyv. Hogy Magyarországon egyesek ellenzik, annak az az oka, hogy először tárja fel a magyarság hibáit ebben az ügyben. Százaz könyve igen bátor. A zsidóság körében Magyarországon és külföldön egyaránt elismerésre talált. Nemcsak hangvétele és a szempontjai miatt, hanem azért is, mert az utóbbi időben ő volt az első, aki áttekintette kritikailag a magyar zsidóság történetét. A szaktudósokon kívül minderről senki sem tudott.” Pilinszky János: „Most tettem le Százaz György könyvét. Milyen szomorú is a történelem! Szomorúbb a bábeli toronynál, mivel az, mint szim-

bólum, legalább formát ad annak, ami széthullást, zűrzavart, békétlenséget jelent közöttünk. A könyv a magyarországi zsidóság történetéről számol be, a lehető legteljesebb objektivitással.” Kardos G. György: „A zsidóüldöző pogromokról, a középkor rémes babonáit felélesztő vérvádokról, a zsidók bevándorlásáról, az emancipációs törekvésekről, a parlamenti harcokról, a nemzetközi vonatkozásokról nagyon pontosan és valóságosan számol be Száraz György kitűnő könyve.” Bibó István apámnak írt válaszleveléből: „Az ilyen kérdések mai publicisztikájában nagyon hiányzik ez az emberi, morális és az érzelmeiktől sem féltő igazmondó hang, vagy teljesen elvész a túlpolitizált és túlökonomizált gondolatmenetek közepette. Nagy örömmel vállalom a levelében felkínált szellemi »nagyapaságot« is, bár semmi kizárólagosságot e tekintetben nem igényelhetek, mert ez a munka mind a történeti áttekintés, mind az élményszerű megközelítés tekintetében többet ad az enyémnél, mely a tények rettentességét bizonyos fokig éppen a megállapítások tárgyiasásával igyekezett kiemelni.” Csoóri Sándor: „Fontos, kellett, hogy megjelenjék. A történeti visszapillantás talán a leglényegesebb része. Jó, hogy közölünk írta meg valaki. Bizonyos, hogy jó hatása lesz.”

Még mindig a dicsérő hang.

Szabó Miklós (történész): „Száraz könyve morális és politikai súlyú tett és imponáló szellemi teljesítmény. Nem csupán az antiszemita előítélet ellen veszi fel a harcot, de leszámolni kíván a fasiszta nép-előítélettel is. Példaadóan törekszik elfogulatlanságra egy erre módfelett kevés lehetőséget kínáló kérdésben. Minden érzékenységgel szemben tapintatos és ugyanakkor semmilyen irányban nem kritikátlan.” Lázár István (szociográfus, író): „Mondanivalójának kiküzdött, ezerszer átgondolt volta, írásának szenvedélyes sodrása teszi, hogy könyve egységes egész. Történészek, társadalompszichológusok és mások 'helyett' egy író vállalkozott – az esszé, tehát a kísérlet műfajában, amely éppen azzal szigorú műfaj, hogy olyan sokat megenged! – a magyar történelem egy oly keserű és traumatikus emlékü tragédiájának elemzésére, gyógyító szándékú diagnosztizálására. S teszi ezt olyan szenvedélyesen és bölcsen, tárgyilagosan és indulatoktól el-elcsukló hangon, hogy írásának hatása még arra a recenzensére is katartikus, aki nem sokkal előbb maga is hasonló feladattal próbált megküzdeni.” Halász Péter (Szabad Európa Rádió): „A vállalkozás rendkívüli. Nem kevesebb, mint történelmi perspektívába helyezése a zsidóság sorsának, kálváriájának, és végül e kétőnek a magyar szintéren való fókuszba hozása. Száraz György a történész tárgyilagosságával, a szociológus tájékozottságával és az író mély emberismeretével alkotta meg művét, ezért oly sikerült, és ezért tűnik minden következtetése cáfolhatatlannak. Ha van irodalmi erővel áthatott történelmi és szociológiai mű, mely megérdemli azt, hogy bestseller legyen, akkor Száraz könyve minden kétséget kizáróan az.”

De azért volt másféle reakció is. Óvatos, kételkedő, féltő és vádló is.

Szócs István (erdélyi író): „Száraz György tanulmányának feltétlenül megvan az erkölcsi szépsége, hogy igyekszik tárgyilagos lenni. S éppen ezért aggódik – joggal –, hogy egyrészt anti-, másrészt filozofitának bélyegzik majd a gondolatai miatt. Bizonyára lesznek mind a két fajtából kritikussai.” Magyar Bálint (színháztörténész):

„Már Márai Sándor megmondta: ehhez a kérdéshez semmiféle aspektusból nem lehet büntetlenül hozzányúlni. Van zsidó szolidaritás, s ez nem a legjobbak szolidaritása. Egy idő múlva már csak azt fogják tudni rólad – de azt tudni fogják –, hogy te valamikor, valahol ’zsidóztál’. És azok támadnak majd a legélesebben, akik el sem olvasták a munkádat.” Örsi Ferenc (író): „A szándék tisztességes, a vállalkozás kockázatos. Tönkre teheted a jövődet. A zsidó túlérzékenységgel és elvakultsággal szemben nem segít az utolsó bekezdés elővágása sem. Olyan tárgy ez, ahol nem lehet győzni és nem lehet tisztának maradni.” Für Lajos (történész): „Gondolatilag, tartalmilag kifogástalan. De azért az íráson áttűnik, hogy nem egészen objektív, van benne bizonyos ide húzó számítás; és féltő, hogy ezt ők meg fogják szimatolni rajta.” Egy neve elhallgatásához ma is ragaszkodó televíziós szakember: „Nem szabad publikálni. Ismerem őket, látom nálunk, a tévében, hogy mennyire összetartanak. Tönkre fognak tenni. A pozitívumok nem elégitik ki őket, a negatívumokért soha nem bocsátanak meg. És ha nincs igazam? Akkor is igazam van: rátapadnak mindenkire, aki tehetséges, és tönkreteszik a támogatásukkal.” Örsi Ferencné (pedagógus): „Tisztességtelen írás, magyar ember ilyet nem írhat. Hazug is. Roppant ügyes játék az érzelmekkel. Persze, ha ez megjelenik, nem tudsz olyan rosszat írni, hogy sikered ne legyen vele.”

Azt is gondolhatnám, hogy ama tanulmány fogadtatását azért idézem ilyen hosszasan, ilyen részletesen, mert nem csak apám kapott hideget-meleget, hanem én is: gimnáziumban, egyetemi felvételin, szemináriumi csoportban, éjjeli házibulin, tanártól és diáktól, baráttól és idegentől, zsidótól és nem zsidótól. De ez nem igaz. Ha bántott is eleinte, arra már nem emlékszem. Nem izgatott. Belenőttem. Együtt éltem vele. Az volt a normális, hogy vannak, akik az apám miatt utálnak vagy szeretnek. Egyikhez sem volt közöm, egyiket sem vettem magamra. Nem ez a magyarázat. A megrázó, de ne legyek patetikus, inkább elgondolkodtatónak mondom, az a később támadt gyanú volt, hogy semmi értelme az egésznek. Apám erőfeszítéseinek. A munkájának. Meg a sok száz levélíró erőfeszítésének sem. A kibeszélésre, a meghallgatásra, a bocsánatkérésre, a megbocsátásra való törekvésnek. A megértés igyekezetének. A cikkeknek, a fordításoknak. A sok interjúnak. Annak az Izraelben tartott konferenciának, ahová Berend T. Iván, Ránki György, Karsai Elek és a történész Juhász Gyula társaságában, és kifejezetten izraeli meghívásra röpillt el apám. Hogy ez az egész semmit sem számít.

Az a tanulmány kétségtelenül nagy dolog volt. A maguk területén kiváló emberek tartották fontos és nagy tettnek, határkőnek és kiindulási alapnak. Én meg apám halála után – még a rendszerváltás előtt halt meg, 1987 decemberében –, azt nem tudom megfogni, hogy mikortól, azt kezdtem érezni, hogy semmi értelme sem volt. Vagy ha mégis, akkor az – és természetesen ez is óriási dolog – csak az ő belső ügye. Hogy megtalálta, amit a külvilág elvárásaitól függetlenül csinálnia kellett.

Nem sajnáltam és nem sajnálom őt. Hogy mit érzek vele, vagyis a személyével kapcsolatban, az nem tartozik senkire. Viszont egyértelműen sajnálom az elveszett eredményt. Vagyis azt, ami akkor eredménynek látszott, és talán az is volt.

(Természetesen számolok vele, hogy ha megéri a rendszerváltást, amikor szabadon szólhatott volna a tárgyban, mást és másként írt volna. Vagy talán nem mást, csak többet. Nem hiszem, hogy valaha visszavonta volna azt, amit leírt. Nem hiszem, hogy tartalmaz olyat a könyve, amit vissza kéne vonnia. Mégis biztos, hogy „szép új világunkban” is tovább gondolkodna, keresné a maga és a népe, a magyarság és Magyarország helyét. Felteszem, meg sem lepődne, ha látná, hogy létezik nyílt antiszemitizmus, vagy Teleki Pál sokak szemében – akár még néhány a korrall foglalkozó történetében is – éppen úgy antiszemita, mint Szálasi, Beregfy Károly vagy Goebbels, és hogy Móricz, Németh László, Illyés Gyula is kirekesztő.)

De vissza a lényegre. Eredmény és elveszett eredmény. Újra és újra tanulás. Elvesztetett energia és elveszett idő. Eleget foglalkoztam ahhoz a történelemmel, hogy ne tudnám azt, sokszor volt ez így. Hogy a történelmi igazság, a valóság nehezen megfogható, hiszen ami történt, az sokféle irányból nézhető és értelmezhető, és ha időnként mégis sikerül kihüvelyezni valami közöset, valami sokunknak elfogadhatót, aminek tényleg köze lehet ahhoz, ami történt, attól az még nem lesz valósággá, nem lesz elfogadott – ezzel szemben könnyen felejthető. Arra a közhelyre is gondolhatnék, hogy soha semmi nincs kész, semmi nem áll meg, semmi sem befejezett, semmi sem állandó, csak a változás, és hogy minden újszülött ugyanott kezd, ahol a szülei és a nagyszülei. Bármilyen elkésérítő vagy felemelő, az utódainknak is mindent újra kell tanulni. Hogy könnyen vagy gyorsan, helyben topogva vagy botorkálva teszik, ellenünkben vagy a segítségünkkel, ez persze rajtunk is múlik. Még akkor is, ha az újabb és újabb, fiatalabb generációk ismét csak megváltozott világban, a maguk pozíciójából nézhetik azt, ami elvben ugyanaz, és mégsem. De én most nem is erre gondolok. Hanem a történelem iszonyatára. Igen, megint Mírcea Eliade jut eszembe, és „a történelem terrorja”.

Arra gondolok, hogy az emberi történelem folyamán gyakran nem számítanak a remek teljesítmények, különösen az úgynevezett „kislepek” teljesítményei. A történelem másként működik. „A történelem – írja Jorge Luis Borges – a fikció egy formája.” A történelem nem igazság, hanem erő.

Ezt az írást eredetileg egy rövid összefoglalással akartam zárni. Magyarország második világháborús szerepéről, hintapolitikáról, a magyarországi „zsidószigetről”, német megszállásról, 1944-ről.

Némi hezitálás után úgy döntöttem, nem fejezhetem be azzal, mert mentegetőzésnek tűnne, és nem szeretnék mentegetőzni. Aztán a kezembe került Timothy Snyder egyik könyve, és meginogtam. Az amerikai történész egyebek közt arról ír, hogy az olyan országokban, melyek a németek szövetségesei voltak vagy akár meg is szállták azokat, ám az államszervezetüket nem semmisítették meg, azokban a „végső megoldás”, a zsidók kiirtása nem feltétlenül ment könnyen. Az ilyen országokban rendeleteket hoztak, zsidótörvényeket alkottak, deportáltak, munkaszolgálatra vittek, a gyilkolás mégsem valósulhatott meg úgy, ahogy azt Hitler megálmodta. Az ilyen országokban – állítja az Elihu Yale-ről elnevezett egyetem professzora – a zsidók



nagyobb eséllyel éltek túl, mint azokban, ahol az államot és hivatalait a németek szétverték.

Emlékeznek még rá, mivel kezdtem?

Eva Haldimann 1977-ben a Neue Zürcher Zeitungban Tiszaeszlárról azt írja, hogy a magyar falu neve ma is szimbólum, „a magyarországi antiszemitizmus szinonimája”. Vele szemben Vajda Béla losonci főrabbi 1916-ban így lelkendezik: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott.”

Azt gondolom, hogy ha a magyar zsidók többsége túléli 1944-et, akkor ma Tiszaeszlárt mégis a közös akarat, a teremtő együttműködés ragyogó példajaként emlegetjük. Mi. Magyarok és zsidó magyarok. De úgy alakult, hogy 1944 miatt Tiszaeszlár neve nem a nemzet legjobb teljesítményeire, nem Eötvös Józsefre és Eötvös Károlyra, nem a teljes egyenjogúsításra, nem a középkori vérvádat is felhasználni próbáló antiszemita támadás kudarcára, hanem magára az antiszemitizmusra emlékeztet. Vajon ha 1944 májusától 1944 végéig nem vész el a magyarországi zsidóság több mint fele vagy kétharmada, akkor ma Magyarországnak a második világháború idején kifejtett számos igyekezetét is másként látjuk? Hiszen 1941 és 1944 között, amikor Európa-szerte rohamtempóban zajlott a zsidóság kiirtása, Magyarországnak sikerült ellenállnia a magyar zsidóság megsemmisítésére irányuló német követeléseknek. Biztosan akkor is vitatkoznánk, hogy ügyetlenül vagy ügyesen, ostobán vagy ostobát játszva, kegyetlenül vagy közönyösen, a „történelem terrorjával” és saját rossz szellemeivel egyaránt viaskodva lavírozott a magyar politikai vezetés, mégis szinte biztos, hogy más lenne a megítélés. Tudjuk, hogy Hitler látni sem akarta Kállay Miklóst, és amikor 1942 júniusában a magyar miniszterelnök végre mégis tisztelgő látogatást tehetett nála, nyomban közölték vele a német követelést: a zsidó kérdést meg kell oldania. Erre újabb törvénycikkek, rendeletek, tiltások és egyéb látszatintézkedések történtek, de ami a lényeg: az emberek éltek, még a deportálások előkészítésére is elmaradt. Amikor 1942 októberében Dietrich von Jagow budapesti német követ ismét a deportálás előkészítését követelte, Szlovákiában már lezajlott a „végső megoldás”. Tudjuk, hogy az egész szlovák parlamentben egyedül a magyar Esterházy János védte a szlovákiai zsidóságot. Tudjuk, hogy Kállay ismét visszautasította a német követelést. Tudjuk, de nem ez számít, hanem a következő év. 1944 miatt nem a nemzet legkiemelkedőbb eredményeit, hanem a mélypontjait tartjuk számon. Holott a nemzet saját maga termelte ki magából az Eötvös Józsefeket és Eötvös Károlyokat, a nemzet a maga akaratából védte önmagát (és benne a magyar zsidóságot), viszont nem a maga akaratából jutott el 1944-ig. 1943 áprilisában Klessheimben Hitler már egyenesen Horthytól követelte a „közép-európai zsidóságot” felszámolását. De Horthy sem állt kötélnek. Hitler hiába fenyegetőzött, a „zsidó sziget” viszonylagos nyugalma még egy évig, 1944 márciusáig megmaradt.

Ami utána történt, az felfoghatatlan és megbocsáthatatlan: minket is elérte a történelem terrorja. Újra.



